

सूचनाको हक र यससम्बन्धी नेपाली कानूनः छोटो टिप्पणी

माधव कुमार बस्नेत

‘गोपनीयता हरूवाहरूको लागि हो ।’^१

थालनीमा भन्नुपर्ने कुरा

नेपालमा वाक तथा प्रकाशन स्वतन्त्रता प्रत्याभूत गरेको करीब ४३ वर्षपछि सूचनाको हकको संवैधानिक प्रत्याभूति भयो भने सूचनाको हकसम्बन्धी एकीकृत कानून त्यसको साठी वर्षपछि मात्र आयो । देशमा बखत बखतमा राजनीतिक परिवर्तन भैरहेको कारणले सूचनाको हक व्यावहारिक अभ्यासबाट पनि प्रत्याभूत भएन । त्यसैले सूचनाको हकसम्बन्धमा हामीसँग धेरै कानूनी साहित्य छैनन् । त्यसमा पनि सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन भरखरै लागू भएको हुनाले त्यसबारेमा त भन् कम हुने नै भयो । सरकारी निकायमा रहेका सूचना वा अभिलेखमा प्रवेश दिने कानूनी व्यवस्थाको विषयमा र त्यसको व्यावहारिक अभ्यासको विषयमा विस्तृत खोजी हुनै बाँकी छ । यस लेखमा त्यस विषयमा अलिकति प्रवेश गर्ने काम भएको छ ।

यो लेखलाई मुख्यतः तीन भागमा विभाजन गरिएको छ । लेखको पहिलो भागमा सूचनाको हकको सैद्धान्तिक, ऐतिहासिक तथा अरू हकसँगको सम्बन्धको

यो लेख लेखे सन्दर्भमा फ्रन्कट नमानी सहयोग गर्नु हुने महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको पुस्तकालयमा कार्यरत मित्र तिलकबहादुर कार्की र रूपनारायण खतिवडाप्रति आभार व्यक्त गर्दछु ।

^१ हेनुहोस् मोयिनहान (सन् १९९८: १) ।

विषयमा सङ्क्षिप्त चर्चा गरिएको छ। दोस्रोमा सूचनाको हकसम्बन्धी छुट्टै ऐन २०६४ सालमा आउनुअघि नेपालका विभिन्न ऐन, कानूनमा भएका सूचनाको हकसम्बन्धी प्रावधान तथा संवैधानिक व्यवस्थाहरूबारे विवेचना गरिएको छ। तेस्रो भाग सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन २०६४ मा केन्द्रित छ। भर्खरै जारी भएको सूचनाको हकसम्बन्धी यो कानून अब अगाडि बढ्नलाई आधार बन्ने भए पनि यसमा केही अत्यन्त अव्यावहारिक व्यवस्था रहेको कुरालाई यहाँ उठाइएको छ।

अनुसन्धानको सुरु हुन्छ, तर अन्त्य हुँदैन। त्यसैले यो लेख केही समालोचनात्मक र खोजमूलक भए पनि यसमा पूर्णता भने पक्कै छैन। यो यस विषयको चञ्चुप्रवेश मात्र हो, विशुद्ध चञ्चुप्रवेश।

सूचनाको हकसम्बन्धी आधारभूत कुरा

सुरु नामको विवादबाट

हक अर्थात् अधिकार र स्वतन्त्रताको बीचमा धेरै ठूलो विधिशास्त्रीय अन्तर छ। स्वतन्त्रताले कसैमाथि कर्तव्यको सिर्जना गर्दैन। केवल हस्तक्षेप नगर्ने/नहुने प्रत्याभूति मात्र गर्दछ भने अधिकारले अर्कोमाथि कर्तव्य सिर्जना गर्दछ। सूचनाको हक राज्य विरुद्धको हक हो। त्यसैले यस हकले राज्यमाथि सूचना दिने कर्तव्यको सिर्जना गर्दछ।

सूचना पाउने हकसम्बन्धी व्यवस्था गर्ने ऐनको नाम 'सूचनाको स्वतन्त्रतासम्बन्धी ऐन' राख्ने कि 'सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन' राख्ने भन्ने विषयमा पनि विधिशास्त्रीहरूको बीचमा विवाद रहेको छ। बेलायत, अष्ट्रेलिया तथा अमेरिकामा 'सूचनाको स्वतन्त्रतासम्बन्धी ऐन' भनिएको छ भने भारत नेपाललगायतका देशले 'सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन' भनेर नामाकरण गरेका छन्। यसको कारण सरकारमा सूचना दिनुपर्ने कर्तव्य हुन्छ। त्यसैले 'सूचनाको स्वतन्त्रतासम्बन्धी ऐन' होइन, 'सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन' भनेर नाम राख्नु पर्दछ भन्ने हो। नेपालमा भने 'सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन' भन्ने नाम राखिएको कारणले यो विवाद विधिशास्त्रीय रूपमा पनि सही रूपमा टुङ्गे लागेको छ। तर उल्लेखनीय कुरा के हो भने जुन देशले सूचनाको हकसम्बन्धी कानूनको नाम 'सूचनाको स्वतन्त्रतासम्बन्धी ऐन' राखेको छ, त्यो देशको कानूनले पनि सरकारलाई सूचना दिन र नदिनमा स्वतन्त्र छोडेको छैन। जुन देशले कानूनको नाम 'सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन' राखेका छन्, त्यस देशको कानूनले पनि सरकारलाई केही बाँकी नराखी सबै खुल्ला गराउन दिँदैन। सारमा, जुनसुकै नाम राखिएको भए पनि दुवै नाम गरेका ऐनका व्यवस्था प्रायः उस्तै छन्। त्यसैले यो विधिशास्त्रीय प्राज्ञिक बहस मात्र हो।

त्यस्तै जनताको 'जान्न पाउने अधिकार' र 'सूचनाको अधिकार' मा पनि केही भिन्नता छ। जान्न पाउने अधिकारले जनताले खोजेको र दिन मिल्ने सूचना जनतालाई दिनुपर्ने दायित्वलाई जनाउँछ। जनताले नखोजेको खण्डमा सरकारले दिन चाहेको सूचना दिने नत्र नर्दिँदा पनि कानूनी दायित्वको सिर्जना हुँदैन। अर्थात् सरकारमा सूचना प्रवाह गर्नुपर्ने कानूनी बाध्यता रहँदैन। तर सूचनाको अधिकारले जनताले खोजेको सूचना दिने बाध्यताको अतिरिक्त, जनताले नखोजे पनि सरकारले सूचना प्रवाह गर्नुपर्ने सरकारी दायित्व समेतलाई जनाउँछ। त्यसैले जान्न पाउने अधिकारभन्दा सूचनाको अधिकार विस्तृत अधिकार हो। नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को धारा १६ तथा नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा २७ दुवै व्यवस्थाले जान्न पाउने अधिकारको मात्र प्रत्याभूति गर्दछन्। तर सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन, २०६४ ले भने, सीमित रूपमा भए पनि, सूचनाको अधिकारलाई प्रत्याभूति गरेको छ।

सूचना, सूचनाको हक र सूचनाको हकसम्बन्धी कानून

कुनै घटना, विषय वा तथ्य बारेको जानकारी सूचना हो भने सरकार^२, जसको क्रियाकलाप^३ले जनताको हक र कर्तव्यमा फरक (सकारात्मक वा नकारात्मक) पार्दछ, को विषयमा जनताले अधिकारकै रूपमा जानकारी पाउने अधिकार सूचनाको हक हो। सूचना पाउने हकले सूचना दिने कर्तव्य पनि सँगसँगै सिर्जना गर्दछ। यस्तो अधिकार र कर्तव्यको सिर्जना गर्ने गरी बनेको कानून सूचनाको हकसम्बन्धी कानून हो।

सूचनाको हकसम्बन्धी कानून नभए पनि सरकारले सूचनाबाट जनतालाई पूर्ण रूपमा वञ्चित गर्न सक्दैन। कतिपय सूचना सरकार आफैँले प्रकाशन गर्दछ, भने कतिपय सूचना अनौपचारिक रूपमा प्रकाशित हुन्छन्। त्यस्तै, सूचनाको हकसम्बन्धी एकीकृत कानून नभए पनि कतिपय अवस्थामा अन्य कानूनको कार्यान्वयनको परिणामस्वरूप पनि सूचना बाहिर आउँछन्^४। त्यसैले जस्तोसुकै शासन पद्धति भएको राज्य होस्, धेरै-थोरै सूचनाहरू कुनै न कुनै रूपमा बाहिर आइरहेकै हुन्छन्। यसरी सूचनाहरू बाहिर आउने नै भए पनि सूचनाको हकसम्बन्धी कानून भयो भने यसले सरकारमाथि सूचनाको प्रकाशन गर्ने कर्तव्य सिर्जना गर्दछ

^२ यस लेखमा 'सरकार' शब्द कार्यपालिकालाई मात्र जनाउने गरी नभई विस्तृत अर्थ (कार्यपालिका, विधायिका र न्यायपालिका) मा प्रयोग गरिएको छ।

^३ क्रियाकलाप, जसभित्र कुनै काम गर्नु र कुनै गर्नुपर्ने काम नगर्नुसमेत पर्दछन्।

^४ यससम्बन्धी थप कुराहरू पछाडि छन्।

भने अर्कोतर्फ नागरिकहरूलाई औपचारिक रूपमा नै सूचना माग्ने अधिकारको सिर्जना गरिदिन्छ। सूचनाको हकसम्बन्धी कानून निर्माणको मौलिक फाइदा यही हो। अर्कोतर्फ सूचनाको हकसम्बन्धी कानून भए पनि सरकारका सबै क्रियाकलापलाई खुला राखिदिन्छ भन्ने होइन। सुरक्षा तथा सामरिक, व्यक्तिको गोपनीयताको अधिकारको रक्षा, सम्पत्तिको रक्षा, कूटनैतिक विषयका कतिपय सूचनाहरू गोप्य राख्नलाई स्वयं सूचनाको हकसम्बन्धी कानून र अन्य कानूनहरूले सरकारलाई अधिकार दिएका हुन्छन्। यस्ता विषयहरू सूचनाको हकका अपवाद हुन्। र, यी अपवादहरू पनि सार्वजनिक हितका लागि नै सिर्जना गरिएका हुन्।

सूचनाको हकको विषयमा स्थापित केही मान्यता/सिद्धान्तहरू

सूचनाको हकसम्बन्धी कानूनले सबै प्रकारका सूचनाको प्रकाशन वा सबै किसिमका सूचनामा जनताको पहुँचलाई प्रत्याभूत गर्दैन। यसले कतिपय राष्ट्रिय हितका मामिलासम्बन्धी विषयमा सूचनाको प्रकाशनलाई बरु रोक लगाउँछ। त्यसैले सूचनाको हकले राष्ट्रिय हितमा असर नपर्ने विषयका सूचना सरकारले प्रकाशन गर्नमा रोक नलगाओस्/लगाउन पाउँदैन भन्नेमात्र अधिकारको प्रत्याभूति गर्दछ। यही कुरालाई ख्याल गरेर सूचनाको हकको सम्बन्धमा निम्न मान्यता/सिद्धान्तहरूलाई अवलम्बन गरिएको र गरिनु पर्दछ:

अधिकतम प्रवाहको सिद्धान्त

हरेक सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन अधिकतम प्रवाहको सिद्धान्तबाट निर्देशित हुनुपर्दछ।^५ जसको अर्थ— सार्वजनिक निकायमा रहेका हरेक सूचनाहरू, सामान्य नियमकै रूपमा, प्रकाशन योग्य हुन्छन् र सीमित सूचनालाई मात्र प्रकाशनबाट रोक लगाउन सकिन्छ। त्यस्ता सूचनाहरू केवल अपवादात्मक हुन्छन् भन्ने हो।

प्रकाशन गर्नुपर्ने दायित्व

कुनै पनि सार्वजनिक निकायसँग सम्बन्धित सूचनाहरू कसैले खोज्न आएमा मात्रै दिने अन्यथा प्रकाशन नगर्ने नभई सार्वजनिक निकाय आफैँले नै सार्वजनिक गर्नु

^५ "Principle of Maximum Disclosure" (आर्टिकल १९ र अरू सन् २००१: ७) लाई फ्रिडम फोरम, आर्टिकल १९ र नेपाल पत्रकार महासङ्घले नेपाली अनुवाद गर्दा "अधिकतम अनावरणको सिद्धान्त" भनेका छन् (फ्रिडम फोरम र अरू सन् २००७: ६)। तर त्यो अनुवाद सिद्धान्तको भावनाभन्दा पनि शाब्दिक अनुवाद भई जनजिब्रोको बोलीभन्दा फरक रहेकोले यसलाई "अधिकतम प्रवाहको सिद्धान्त" भनी अनुवाद गरिएको छ।

पर्ने दायित्व रहन्छ (आर्टिकल १९ र अरू सन् २००१: ७) । 'कसैले खोज्न आएन त्यसैले प्रकाशन नगरेको' भनेर पन्छिन पाइँदैन । सार्वजनिक रूपमा छलफलमा आउनुपर्ने प्रकृतिका सूचनाहरू सार्वजनिक निकाय स्वयंले नै प्रकाशन गर्नु पर्दछ ।

खुला सरकार र जनतामा निहित सम्प्रभुताको सिद्धान्तको प्रवर्द्धन

सरकारले जुन सूचनाको प्रवाह गर्दा वास्तविक (काल्पनिक होइन) हानि पुऱ्याउँदैन त्यस्ता सबै सूचनाहरू स्वयं प्रवाह गर्नु पर्दछ । प्रजातन्त्रमा जनता आफैँले शासन गर्दैनन् । तिनीहरूले शासन गर्नका लागि प्रतिनिधि चुन्ने काम गर्दछन् (ड्यामिल्टन र कोनेन सन् २००३: २६८) । प्रतिनिधि चुन्नको लागि उनीहरूले सरकारको क्रियाकलापको मूल्याङ्कन गर्न र ती प्रतिनिधिको क्रियाकलापप्रति उनीहरूले आफ्नो प्रतिक्रिया दिने मौका पनि पाउनु पर्दछ । त्यसरी प्रतिक्रिया दिने र प्रतिनिधिको चयन तथा क्रियाकलाप मूल्याङ्कन गर्नको लागि फाइदाभन्दा नोक्सान धेरै पुऱ्याउनेबाहेक सबै सूचना प्रवाह गर्नु पर्दछ । सरकार जति खुला हुन्छ, त्यति नै जनताको निर्णय पनि सही हुन्छ । यसले जनतामा रहेको सम्प्रभुताको सही प्रयोगको लागि सहयोग गर्दछ ।

अपवादहरूको सीमितता

कुनै सूचना मागिएकोमा मागिएको सूचना गोप्य राख्नुपर्ने अपवादात्मक प्रकृतिको हो भनी सार्वजनिक निकायले पुष्टि गर्नु पर्दछ । त्यसरी कुनै पनि सूचनालाई अपवादमा पार्दा निम्न कुराहरू पुष्टि हुनुपर्दछ:

१. गोप्य राखिएको सूचना सूचनाको हकसम्बन्धी कानूनले सूचीकृत गरेको वर्गभित्र प्रस्ट रूपमा पर्नु पर्दछ । व्याख्या गरेर त्यस्तो वर्गमा पार्न पाइँदैन र वर्गीकृत भनिएको सूचनाले ऐनको उद्देश्य पूरा गर्ने प्रकृतिको हुनुपर्दछ, त्यसलाई नियन्त्रण गर्ने वा साँघुऱ्याउने होइन ।
२. त्यस्तो सूचनाको प्रकाशनले सारभूत हानि पुऱ्याउने प्रकृतिको हुनुपर्दछ ।
३. सार्वजनिक गर्दा पुग्ने फाइदाभन्दा हानिको मात्रा धेरै हुनु पर्दछ ।

सूचनाको दस्तुर

कुनै पनि सार्वजनिक निकायले मागेजति सूचना सितैमा दिन नसक्ने हुन्छ । त्यसैले सूचना माग्नेले केही दस्तुर तिर्नुलाई अनुचित मानिँदैन । त्यसैले सूचना

माग्नेसँग आफूसँग भएको सूचना दिँदा लाग्ने दस्तुर सकेसम्म कम हुनुपर्दछ ताकि दस्तुरको कारणले मानिसहरूले सूचना लिनबाट नहचिक्छन् ।

सार्वजनिक निकायको क्रियाकलाप खुला हुनुपर्ने

सार्वजनिक निकायको स्थापना सार्वजनिक भलाइको लागि हुने भएको हुनाले त्यस्ता निकायले गर्ने काम-कारवाही सबै पारदर्शी हुनुपर्दछ ताकि जनताले त्यस्ता निकायको क्रियाकलापप्रति तुरुन्त प्रतिक्रिया दिन सकून् । तर पारदर्शीको अर्थ भएभरका सबै सूचनाहरू बाहिर ल्याउने भन्ने होइन ।

प्रकाशनले नै प्राथमिकता पाउने

राज्यसँग रहेका सूचनाहरू गोप्य राख्ने सम्बन्धमा वर्गीकरण गर्दा कुनै सूचना प्रकाशन योग्य हो कि होइन भन्ने प्रश्न उठेमा प्रकाशन योग्य हो भन्ने मान्यतालाई नै यो सिद्धान्तले अवलम्बन गरेको छ । यस सिद्धान्तअनुसार सूचना पाउनु पर्छ भन्नेले होइन गोप्य राख्नुपर्ने प्रकृतिको सूचना हो भनेर दाबी लिनेले नै प्रमाणद्वारा गोप्य रहनुपर्ने आधारको पुष्टि गर्नुपर्ने हुन्छ ।

सूचनादाताको संरक्षण

यदि सूचनादाताको संरक्षण नगर्ने हो भने सार्वजनिक निकायबाट हुने सार्वजनिक हित विपरीतका कार्य सार्वजनिक हुँदैनन् । यसले गर्दा सार्वजनिक पदको दुरुपयोग हुन्छ । त्यसैले सूचनादाताको संरक्षण गर्नु पर्दछ भन्ने आधारमा यसको विकास भएको हो । यदि सूचनादाताको संरक्षण नगर्ने हो भने सूचनादाताको सेवा तथा ज्यान दुवैको खतरा हुन सक्छ । भारतको उदाहरण हेर्ने हो भने सूचनादाताको ज्यानै लिइएको छ । गोल्डन क्वाड्रिल्याटरल नामक परियोजना निर्माणमा भएको भ्रष्टाचारको विषयमा सत्येन्द्र दुबे नामक इन्जिनियरले सूचना बाहिर ल्याए । उनले प्रधानमन्त्रीलाई आफ्नो नाम गोप्य राखिदिनका लागि पत्र लेखेका थिए । तर उनको नाम सरकारले गोप्य राख्न सकेन । त्यसको परिणाम सूचनाको प्रकाशनबाट असर पर्ने अपराधीहरूले उनको हत्या गरे (साठे सन् २००६: ५६-५७) । त्यसैले सूचनाको हकको प्रत्याभूति गर्दा सूचनादाताको संरक्षण गर्नु एक अनिवार्य सर्त हो ।

सूचना र सार्वजनिक निकायको फराकिलो परिभाषा

सार्वजनिक निकायको परिभाषा फराकिलो हुनुपर्दछ, ताकि कुनै पनि सार्वजनिक निकायहरू सूचना दिने दायित्वबाट नछुटून् (आर्टिकल १९ र अरू सन् २००१: ७) ।

कुनै पनि सार्वजनिक निकाय स्वयंमा गोपनीय संस्था बन्न सक्दैन । त्यो निकायले गर्ने निश्चित कार्यहरू, कार्यविधि तथा त्यसको परिणामसमेत जसको प्रकाशन गर्दा समाजलाई बढी नोक्सान हुन्छ, त्यस्ता सूचना मात्र गोप्य राख्न सकिन्छ ।

कठोर हानि परीक्षण र सीमित अपवादहरू

जुन सूचना प्रवाह गर्दा सार्वजनिक हितमा प्रत्यक्ष नकारात्मक असर पर्दछ, वा राष्ट्रलाई नोक्सान पर्दछ, त्यस्ता सूचनाहरूलाई गोप्य राख्नको लागि सूचनाको हकसम्बन्धी कानूनले नै अनुमति दिन्छ (आर्टिकल १९ र अरू सन् २००९: ७) । यो सूचनाको हकविरुद्धको कुरा होइन । तर त्यसरी गोप्य राख्दा त्यसबाट समाज वा राष्ट्रलाई पर्ने क्षति कार्त्तिक होइन वास्तविक हुनुपर्दछ र त्यो हानिको क्षतिपूर्ति हुन सक्दैन भन्ने तथ्य स्थापित हुनुपर्दछ, भन्ने मान्यता यो सिद्धान्तको मूल मान्यता हो । यसरी हानि हुने किसिमका सूचनाहरू गोप्य राख्न अनुमति दिँदा पनि त्यस्ता किसिमका व्यवस्थाहरू नियमको रूपमा होइन, अपवादको रूपमा सीमित हुनुपर्दछ । त्यसका साथै, त्यस्ता अपवादहरू बहुअर्थी, अस्पष्ट र अति व्यापक हुनुहुँदैन । यदि त्यस्तो भएको खण्डमा यसले सूचनाको हकलाई नै साँघुयाउँछ । त्यसैले प्रत्येक अपवादहरूले कठोर हानि परीक्षणको मापदण्ड पूरा गर्नु पर्दछ ।

स्वतन्त्र निकायबाट सूचनाको अधिकारको प्रभावकारी निगरानी

सूचना दिनुपर्ने दायित्व भएको निकायले ऐनको उद्देश्य पूरा गर्न सूचना दिएको छ कि छैन, त्यसको निगरानी गर्नको लागि छुट्टै स्वतन्त्र निकायको गठन हुनुपर्दछ (आर्टिकल १९ र अरू सन् २००९: ७) । त्यस्तो निकायले पनि उजुर परे जाँचबुझ गर्ने नत्र नगर्ने हुनुहुँदैन । त्यस्तो निकायको कार्य कसैले सूचना दिएको छ कि छैन ? ऐनको उद्देश्य पूरा गर्नको लागि गर्नुपर्ने आवश्यक कार्य सार्वजनिक निकायले निरन्तर गरिरहेको छ कि छैन भनी त्यस्ता कार्यहरूको नियमित अनुगमन तथा प्रभावकारी निगरानी गर्ने कार्य गर्नु पर्दछ । यी सिद्धान्तहरू सबै एकअर्काका परिपूरकको रूपमा रहेका छन् र एउटाको विकल्प अर्को होइन ।

सूचनाको हक र अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रताको सम्बन्ध

सूचनाको हकलाई अधिकारको रूपमा प्रत्याभूत गर्ने प्रचलन पछि, सुरु भएको भए पनि सूचनाको हक विना अभिव्यक्ति^६ को हकको कुनै महत्त्व हुँदैन । सूचनाको

^६ यसलाई वाक तथा प्रकाशन स्वतन्त्रता पनि भनिन्छ । यी दुईबीचमा खासै महत्त्वपूर्ण भिन्नता देखिँदैन ।

हक आधार हो भने विचार र अभिव्यक्तिको हक परिणाम हो । अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताका खास चार प्रयोजन छन्^७:

१. वैयक्तिक आत्म-परिपूर्यको माध्यम;
२. सत्य प्राप्तिको माध्यम;
३. निर्णय-प्रक्रियामा सहभागिताको माध्यम; र
४. स्थायित्व र परिवर्तनको बीचमा सन्तुलनको माध्यम ।

यी उद्देश्य पूरा गर्नको लागि अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रतालाई हकको रूपमा स्थापित गरिएको हुन्छ, भने अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रतालाई प्रयोग गर्नको लागि मानिसलाई सूचना आवश्यक हुने हुनाले सूचनाको हक अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताको आधार हो । सूचनाको हकविना अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रताको परिकल्पना पनि हुन सक्दैन । एन्थोनी म्यासनले “यी दुई ओटा स्वतन्त्रताहरूलाई प्रायशः संगै उल्लेख गरिन्छ, अझ भन्नु भने, मानौं तिनीहरू यति सम्मिश्रित छन् कि एउटा (सूचनाको स्वतन्त्रता) अर्को (अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रताको) भाग वा प्रतिभाग हो” (म्यासन सन् २०००) भनेर यी दुई ओटाको सम्बन्धलाई प्रस्ट्याएका छन् ।

कतिपय देशमा सूचनाको हकसम्बन्धी छुट्टै कानूनी तथा संवैधानिक व्यवस्था अझै पनि छैन । जस्तै, छिमेकी देश भारत र अमेरिकाको संविधानमा अहिले पनि सूचनाको हकसम्बन्धी व्यवस्था छैन । संविधानमा व्यवस्था नभए पनि त्यहाँका सर्वोच्च अदालतहरूले मुद्दामा गरिएको व्याख्याबाट सूचनाको हक नागरिकहरूलाई रहेको भनी सिद्धान्त प्रतिपादन गरेका छन् । अमेरिकाको सर्वोच्च अदालतले क्लेइन्डियन्स्ट विरुद्ध म्याण्डेल^८ को मुद्दामा पहिलो संशोधनमा^९ नै सूचना र विचार प्राप्त गर्ने अधिकारसमेत समाहित छ भनेर व्याख्या गर्‍यो । त्यस्तै, भारतीय सर्वोच्च अदालतले राजनारायणको मुद्दामा^{१०} सन् १९७५ मै जान्न पाउने अधिकार भएको

^७ विस्तृत जानकारीको लागि हेनुहोस् (इमर्सन सन् १९६७: ३-१६) ।

^८ Kleindienst v. Mandel, 408 US 753 (1972) ।

^९ अमेरिकी संविधानको पहिलो संशोधनमा अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताको प्रत्याभूत गरिएको छ ।

^{१०} In a government of responsibility like ours, where all the agents of the public must be responsible for their conduct there can be but few secrets. The people of this country have a right to know every public act, everything that is done in a public way, by their public functionaries. They are entitled to know the particulars of every public transaction in all its bearings. The right to know, which is derived

भनेर व्याख्या गरेको थियो । त्यस्तै, दिनेश त्रिवेदीको मुद्दामा “आधुनिक संवैधानिक प्रजातन्त्रमा, यो स्वयंसिद्ध हो कि नागरिकहरूसँग सरकारी क्रियाकलापको बारेमा जान्न पाउने हक हुन्छ । (सरकारमा बस्नेलाई) तिनीहरूले नै चुनेको हुनाले, तिनीहरू (जनता) आफ्नो कल्याणको लागि राम्रो शासकीय नीतिनिर्माण गर्न खोज्छन् । प्रजातन्त्रले खुलापनको अपेक्षा गर्दछ, र खुलापन स्वतन्त्र समाजको परिपूरक हो र प्रकाश सबैभन्दा उत्तम रोगाणुनासक हो ।” भनियो यसरी सूचनाको अधिकारसम्बन्धमा संविधानमा छुट्टै व्यवस्था नभए पनि धारा १९ (१) (ए), जहाँ वाक तथा प्रकाशन स्वतन्त्रता छ, को अधिकारभित्र नै सूचनाको अधिकार पनि समावेश छ भनेर व्याख्या गरी यो अधिकारलाई सुनिश्चित गरेको छ ।

यसै गरी मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणा-पत्र, १९४८ को धारा १९ ले “हरेकलाई विचार तथा अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताको हक हुनेछ, यो अधिकार अन्तर्गत विना कुनै अवरोध विचार राख्न पाउने तथा सीमा विना सूचना तथा विचारहरू जुनसुकै माध्यमबाट सूचना तथा विचारहरू खोज्न, प्राप्त गर्न तथा प्रचार गर्न पाउने हक हुने छ” भनेर तथा नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्ध, १९६६ को धारा १९ को प्रकरण (२) मा पनि “प्रत्येक व्यक्तिलाई अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताको अधिकार हुनेछ, सीमाको बन्देजविना, मौखिक लिखित वा मुद्रित रूपमा वा कलात्मक रूपमा वा निजको आफ्नो छनोटको कुनै अन्य माध्यममार्फत सबै किसिमका सूचना तथा विचारहरू प्राप्त गर्ने तथा दिने स्वतन्त्रतासमेत यस अधिकारमा समावेश हुनेछन्” भनेर सूचनाको हकलाई अभिव्यक्ति स्वतन्त्रतासँगै राखिएको छ । यस्तै प्रत्याभूति अन्य मानव अधिकारसम्बन्धी क्षेत्रीय दस्तावेजहरूमा पनि प्रत्याभूति गरिएको छ । यी दुई बीचको सम्बन्धको विषयमा नेपालको सर्वोच्च अदालतले पनि निम्न शब्दहरूमा प्रस्ट्याएको छ:

नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ अनुसार जनतामा निहित सार्वभौमसत्ताको प्रयोग र प्रचलन जनताले सार्वजनिक सरोकारको विषयमा जानकारी पाउने र त्यसमा आफ्नो प्रतिक्रिया व्यक्त गर्ने कार्यसमेतबाट हुन जान्छ । यसर्थ, जनतामा निहित सार्वभौमसत्ताको सार्थकता पनि विचार तथा अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रतासँग अन्तरसम्बन्धित हुन्छ । विचार

from the concept of freedom of speech, though not absolute, is a factor which should make one wary, when secrecy is claimed for transactions which can, at any rate, have no repercussion on public security. State of Uttar Pradesh v. Raj Narain, AIR (All India Reporter) 1975 SC 865, 884.

तथा अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रता शून्य (vacuum) मा क्रियाशील हुन सक्तैन । त्यसको लागि सर्वप्रथम सबै नागरिकले विचार तथा अभिव्यक्ति स्वतन्त्र रूपमा आदान प्रदान गर्ने तथा सार्वजनिक महत्त्वको कुनै पनि विषयमा स्वतन्त्र एवं निष्पक्ष माध्यमबाट निर्वाध रूपमा सूचना एवं जानकारी प्राप्त गर्न सक्ने अवस्था हुनुपर्दछ । यी पूर्वावस्था विद्यमान भएमा मात्र नागरिकहरूले सार्वजनिक महत्त्वको कुनै पनि विषयमा आफ्नो स्वतन्त्र विचार अभिव्यक्त गर्न सक्दछन् । यसैले प्रजातान्त्रिक शासन प्रणाली, कानूनबमोजिम सञ्चालित छ, छैन ? वा शासन प्रणाली सुशासन तर्फ सही रूपमा अग्रसर भएको छ, छैन ? भन्ने कुराको निरन्तर सुपरिवेक्षण र मूल्याङ्कन गर्ने प्रयोजनका लागि आमनागरिकलाई सार्वजनिक महत्त्वको कुनै पनि विषयमा सूचना माग्ने हक हुने र त्यस्तो सूचना उपलब्ध गराउने दायित्व राज्यले वहन गर्नुपर्ने हुन्छ ।^{११}

अतः यी आधारबाट सूचनाको हक र अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताको सम्बन्ध परिपूरकको रूपमा रहेको छ, भन्ने पुष्टि हुन्छ ।

मानव अधिकारको रूपमा सूचनाको हक

सूचनाको हक मानव अधिकार पनि हो । सूचनाको हकको सन्दर्भमा संयुक्त राष्ट्रसङ्घको सक्रियतालाई हेर्ने हो भने यो अधिकार मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणाभन्दा पनि जेठो छ । संयुक्त राष्ट्रसङ्घको महासभाले सन् १९४६ डिसेम्बर १४ मा “सूचनाको स्वतन्त्रता एउटा मौलिक मानव अधिकार हो र सबै स्वतन्त्रताहरूको कसी हो, जसको लागि संयुक्त राष्ट्रसङ्घ समर्पित छ । सूचनाको स्वतन्त्रताले विनाअवरोध जहाँसुकै र जतासुकै समाचार सङ्कलन, प्रसारण र प्रकाशन गर्ने अधिकारलाई जनाउँछ । यो विश्वमा शान्ति र प्रगतिको अभिवृद्धिको लागि जुनसुकै गम्भीर प्रयासको एउटा आवश्यक तत्व हो” भनेर यसको महत्त्व दर्शाउँदै आर्थिक तथा सामाजिक परिषदलाई एउटा सम्मेलन गरी त्यसको विषयमा सुभाष दिन निर्देशन दिइएको थियो ।^{१२} त्यसपछि, सन् १९४८ मा भएको मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणाको धारा १९ मा यसको प्रत्याभूति गरिएको छ, यो मानव अधिकारको रूपमा स्थापित भयो । विश्वव्यापी घोषणाको धारा १९ ले सूचना प्राप्त गर्ने र प्रसार गर्नेको अतिरिक्त सूचना खोज्ने अधिकार

^{११} माधव कुमार बस्नेतसमेत वि. श्री ५ को सरकार, सूचना तथा सञ्चार मन्त्रालयसमेत, नेपाल कानून पत्रिका, २०५८, अङ्क ७ र ८, पृ. ३९२ । यो मुद्दाबारे केही विस्तारमा पछाडि चर्चा गरिएको छ ।

^{१२} United Nations Resolution on Freedom of Information: Resolution No 59(1), Sixty-fifth Plenary Meeting, 14 December 1946.

पनि प्रदान गर्दछ। यसको अर्थ प्रश्नहरू सोध्न पाउने अधिकारभन्दा बढी लाग्नु पर्छ, र धारा १९ लाई तीन ओटा अर्थहरूको समर्थनमा प्रयोग गर्न सकिन्छ;

१. सरकारहरूलाई सूचना प्रकाश गर्ने कर्तव्य निर्धारण गर्न;
२. सूचनादाताहरूको संरक्षणको लागि, जसले विवेकमा, विरोध गर्नको लागि, गोपनीयतासम्बन्धी कानून र रोजगारीको नियुक्तिलाई सरकारी निकायभित्रबाट वा अदालत प्रशासनबाट वा कानून व्यवसायीको कार्यालयबाट उल्लङ्घन गर्दछन्; र
३. प्रहरी वा सुरक्षा निकाय वा सरकार वा अदालत वा ठूला व्यवसायीको जतिसुकै धेरै चासो भए पनि आफ्नो समाचारको गोप्य स्रोत प्रकाश गर्न अस्वीकार गर्ने पत्रकारहरूलाई अधिकार दिन (रवर्टसन सन् २००१: १६५; लेखकको स्वतन्त्र अनुवाद)।

यो घोषणामा उल्लिखित अधिकारहरूमा कानूनी बाध्यता नभए पनि संयुक्त राष्ट्रसङ्घका सदस्य राष्ट्रले सदस्य भएको नाताले यसको पालना गर्नु आवश्यक थियो।^{१३} जब सन् १९६६ मा नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्ध पारित गरी लागू भएपछि यसले कानूनी रूपमा बन्धनकारी शक्तिसमेत प्राप्त गर्‍यो। त्यस अनुबन्धको धारा १९ ले सूचनाको हकलाई प्रत्याभूति गरेको छ। यस्तै मानव अधिकारसम्बन्धी क्षेत्रीय घोषणापत्रहरू; जस्तै: मानव अधिकारसम्बन्धी युरोपियन अनुबन्ध, १९५०, धारा १०(१); मानिसका अधिकार र कर्तव्यसम्बन्धी अमेरिकी घोषणापत्र, १९४८, धारा ४; मानव अधिकारसम्बन्धी अमेरिकन अनुबन्ध, १९६९, धारा १३(१); मानव र जनताका अधिकारसम्बन्धी अफ्रिकन वडापत्र, १९८१, धारा ९(१) ले सूचनाको हकलाई प्रत्याभूति गरेपछि यो हक मानव अधिकारकै रूपमा स्थापित हुन पुगेको छ।

सूचनाको हकसम्बन्धी कानूनको महत्त्व

जुनसुकै प्रजातान्त्रिक सरकारको आधारस्तम्भ जनमत हो। कसलाई सरकारमा पठाउने कसलाई नपठाउने भनी अन्तिम निर्णय जनताले गर्दछन्। जनताले गर्ने निर्णय आवधिक

^{१३} घोषणा, सिद्धान्त, मापदण्ड, निर्णय, प्रस्ताव आदि राजनीतिक र नैतिक रूपमा मान्यता प्राप्त भए पनि कानूनी रूपमा बन्धनकारी हुँदैनन्। त्यसैले यिनीहरूलाई नरम कानून भनिन्छ। महासन्धि, अनुबन्ध आदिमा बन्धनकारी कानूनी शक्ति हुन्छ। त्यसलाई अनुमोदन वा सम्मिलन गर्ने राष्ट्रले बन्धनकारी रूपमा मान्नु पर्दछ। त्यसैले अन्तर्राष्ट्रिय कानूनमा त्यस्तालाई कठोर कानून भनिन्छ। यससम्बन्धी थप जानकारीको लागि हेर्नुहोस्— एवट र स्निडल (सन् २००४), क्लेवर्स (सन् १९९६), बर्गर्स र डेनेलियस (सन् १९८८)।

चुनावमा आफ्नो मत दिएर गर्दछन् । सरकारी क्रियाकलाप पारदर्शी भएमा जनताले ती क्रियाकलापप्रति छलफल गर्ने, विरोध जनाउने तथा सरकारलाई सही निर्णयमा पुग्न सहयोग गर्ने वा गलत निर्णय गर्नबाट रोक्ने वा भैसकेको निर्णय सच्याउन लगाउने गर्दछन् । त्यसका लागि जनतालाई सूचनाको आवश्यकता पर्दछ । सूचनाको हकसम्बन्धी कानून त्यस्तो कानून हो जसले जनतालाई सूचनाको भण्डारसम्म पुऱ्याउँछ, र यसले प्रभावकारी रूपमा सरकारको मूल्याङ्कन गर्ने अवसर दिन्छ ।

सूचनाको हकले सरकारको जवाफदेहीतामा वृद्धि गर्दछ । संसद्लाई कार्यपालिकाको कार्यको जानकारी दिन्छ, र विधायिकाले कार्यपालिकालाई नियन्त्रणमा राख्न मद्दत पुग्छ । सूचनाको हकले भ्रष्टाचार नियन्त्रणमा समेत सहयोग पुऱ्याउँछ । सूचनाको हकको विषयमा अस्ट्रेलियन कानून आयोगको प्रतिवेदनमा सूचनाको हक सम्भाव्य भ्रष्टाचारलाई नियन्त्रण गर्ने गतिलो हतियार हो भनी मानिएको छ । यसले:

- (क) राज्यको कार्य पद्धतिमा पारदर्शिता ल्याउँछ । यसले गर्दा सम्भावित गल्ती, अपराध गर्नबाट राज्यलाई रोक्छ ।
- (ख) नागरिकहरूलाई सरकारले के काम र कसरी गर्दैछ भनेर नागरिकहरूलाई जानकारी राख्छ । यसले गर्दा सरकारले अलोकप्रिय वा गलत निर्णय गर्न लागेमा बेलैमा सुधार गराउन सहयोग पुऱ्याउँछ ।
- (ग) नागरिकको विचार र अभिव्यक्तिको हकको प्रयोगमा सहयोग गर्दछ ।
- (घ) जुनसुकै सरकार पनि निश्चित अवधिपछि जनतासमक्ष जानुपर्ने हुनाले जनता सुसूचित भएको खण्डमा सरकारसँग जनताले स्पष्टीकरण खोज्ने र जनताको इच्छाबमोजिम काम गर्न नसके सरकारबाट बाहिरिनु पर्ने कारणले सरकारलाई जिम्मेवार बनाउँछ (अस्ट्रेलियन ल रिफर्म कमिसन सन् १९९५: १०) ।

अस्ट्रेलियन कानून सुधार आयोगका यी ठम्याइहरू हाम्रो हकमा पनि समान रूपमा लागू हुन्छन् ।

नेपालमा सूचनाको हकसम्बन्धी केही प्रारम्भिक व्यवस्थाहरू

सूचनाको हक र अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रता एकअर्काका परिपूरक हुन् भनेर माथि नै चर्चा गरियो । अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रता पद्म शमशेरले बनाएको संविधानमा पनि थियो । नेपाल सरकारको वैधानिक कानून, २००४^{१४} को धारा ४ ले “लोकनीति र सदाचारका

^{१४} यसको नाम ‘कानून’ राखे पनि यो संविधान नै थियो ।

सिद्धान्तहरूको बर्खिलाप नगरी मौलिक हकहरूका विषयमा हाल प्रचलित र नयाँ बन्ने ऐन र नियमहरूको विरोध नगरी...वाक्-स्वतन्त्रता, प्रकाशन-स्वतन्त्रता...हकहरू दिने काम भएको छ” भनी घोषणा गरेको थियो। यो हकको उल्लङ्घन भएको खण्डमा उपचार पाउने व्यवस्था भने यस संविधानमा थिएन। विभिन्न अधिकारहरू दिइएको भए पनि यो संविधान लागू नै नभएको हुनाले यस समस्यालाई सम्बोधन गर्नु परेन र यसको ऐतिहासिक र प्राञ्जिकवाहेक कुनै महत्त्व छैन।

त्यसपछि बनेको अन्तरिम संविधान, २००७ मा ‘मौलिक हक’ भनेर छुट्टै अध्याय नराखिएको भए पनि ‘राज्य नीतिका निर्देशक सिद्धान्तहरू’ अन्तर्गत धारा १६ ले “राज्यले सार्वजनिक हित वा शान्ति कायम राख्न वा राज्यको सुरक्षाको निमित्त आवश्यक सर्तमा नागरिकहरूलाई निम्नलिखित अधिकार दिलाउने छ” भनी ‘वाक् र प्रकाशन स्वतन्त्रता’ को पनि प्रत्याभूति गरेको थियो। वाक् तथा प्रकाशन स्वतन्त्रतालाई नेपालका कुनै पनि संविधानहरूले छुटाएका छैनन्।

२०४७ सालको संविधानले पहिलो पटक वाक् तथा प्रकाशन स्वतन्त्रतालाई विचार तथा अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रता भनी परिवर्तन गर्‍यो र सर्वोच्च अदालतले यो अधिकार वाक् तथा प्रकाशन स्वतन्त्रताभन्दा बढी विस्तृत हो भनेर घोषणा त गर्‍यो तर कसरी भन्ने कारण भने दिएको छैन।^{१५} यही संविधानले सूचनाको हकलाई पनि छुट्टै मौलिक अधिकारको रूपमा व्यवस्था गर्‍यो। यसरी वाक् तथा प्रकाशन स्वतन्त्रताभित्र सूचनाको हकसमेत पर्दछ भनेर मान्दा नेपालमा सूचनाको हकको व्यवस्था राणाकालमै भएको मान्नु पर्दछ। तर नेपालमा सूचनाको हकसम्बन्धी प्रकाशित कानूनी साहित्यलाई हेर्दा सबैले २०४७ सालको संविधानलाई नै पहिलो कानून मानेर त्यहीँबाट सुरु गरी यस अधिका कानूनहरूमा रहेका व्यवस्थामा कम्प्रे प्रवेश गरेका छन्।^{१६} यो पक्ष सूचनाको हकको छुट्टै प्रत्याभूतिको हदसम्ममात्र सही छ। सूचनाको हकभित्र सूचना माग्ने र पाउने व्यवस्थालाई नै मान्दा भने सर्वोच्च अदालत नियमावली, २०१३ पहिलो कानून हो। यो

^{१५} “वर्तमान संविधानद्वारा प्रत्याभूत विचार तथा अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रताले पूर्ववर्ती संविधानमा व्यवस्थित वाक् तथा प्रकाशन स्वतन्त्रताको दायरालाई व्यापक बनाएको छ।” माधव कुमार बस्नेतसमेत वि. श्री ५ को सरकार सूचना तथा सञ्चार मन्त्रालयसमेत, नेपाल कानून पत्रिका, २०५८, अङ्क ७ र ८, पृ. ४०१।

^{१६} हेर्नुहोस् उप्रेती र थापा (२०४९)। यो पुस्तकमा सूचनाको हकसम्बन्धमा छुट्टै उल्लेख गरिएको छैन। विचार अभिव्यक्ति, छापाखाना तथा प्रकाशनको हकसम्बन्धी भागका लेखक काशीराज दाहालले केवल “जनता वास्तविक सम्पुर्ण भएकोले उसलाई पूर्ण रूपमा सुसूचित हुने अधिकार छ। समाजमा घटको तत्कालीन घटनाका सम्बन्धमा स्वतन्त्र, र वास्तविक रूपमा जनताले जानकारी पाउने तथा सुसूचित हुने अधिकार राख्छन्” (उप्रेती र थापा २०४९: १९५-१९६) भन्ने मात्र उल्लेख गर्नुभएको छ। मौलिक अधिकारसम्बन्धी

नियमावलीले अदालतसँग सम्बन्धितमात्र भए पनि जोसुकैले^{१७} मिसिलको निरीक्षण गर्नु र नक्कल लिन पाउने व्यवस्था गरेको हुनाले त्यो नियमावली सूचनाको हकसम्बन्धी पहिलो नेपाली कानून हो ।^{१८} छुट्टै संवैधानिक व्यवस्थालाई खोज्ने हो भने मात्र नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ नै पहिलो संविधान हो ।

यस्तो पनि थियो समय

नेपालमा छुट्टै सूचनाको हकसम्बन्धी कानूनको निर्माण भएको छ महिना (२०६४ साउन ५ मा प्रमाणीकरण भएको र ऐनको दफा १ (२) बमोजिम प्रमाणीकरण भएको मितिले तीसौं दिनदेखि लागू हुने भनिएकोले २०६४ भदौ २ देखि लागू भएको) भरखर बित्दैछ । यस विषयमा गजब के छ भने जनतालाई सूचना माग्ने हक त थिएन थिएन, सरकारलाई सूचना गोप्य राख्न पाउने एकीकृत कानूनसमेत थिएन र अबै पनि छैन । भारतमा सूचनाको हकसम्बन्धी कानून सन् २००५ मा बने पनि सरकारी गोपनीयतासम्बन्धी कानून भने सन् १९२३ देखि नै थियो भने बेलायतमा पनि सन् १९११ देखि नै सरकारी गोपनीयतासम्बन्धी कानून थियो । नेपालमा पञ्चायतकै पालामा लिखतहरूको गोप्यतासम्बन्धी ऐन २०३९ सालमा बन्यो । त्यो ऐनले लागू गर्ने अधिकार सरकारलाई दिएको र ऐनको त्यो व्यवस्थाबमोजिम सरकारले लागू नगरेको कारणले गोप्यतासम्बन्धी कानून अहिलेसम्म पनि लागू भएको छैन । यो ऐन लागू नहुँदै संशोधनसमेत भैसकेको छ ।^{१९} उक्त ऐनको लागूको सम्बन्धमा भने सर्वोच्च अदालतले लागू गर्नु भनेर आदेश जारी गर्दा पनि लागू भएको छैन ।^{२०}

अन्य सबै धाराहरूको विषयमा लेखिएको भए पनि, सूचनाको हकसम्बन्धी धारालाई छुटाइएको छ । यसैको 'दोस्रो जन्म' (उप्रेती, श्रेष्ठ र थापा २०५४) मा भने कल्याण श्रेष्ठ (पृ. १४३-१६४) ले यस हकको विषयमा लेख्नुभएको भए पनि सुरुआत २०४७ वाट नै गरिएको छ । त्यस्तै, शर्मा (२०५५: ७६) मा यस हकको सम्बन्धमा केवल एक वाक्यमात्र परेको छ । अबै थप सामग्रीका लागि हेर्नुहोस् दाहाल (२०४९: २२८-२३०), हमाल र दुलाल (२०४९: २३५), भण्डारी (२०५६: ३०१-७), जोशी (२०५१: १६-३७), तिमल्सेना (२०५५), तिमल्सेना (सन् २००३), दुङ्गेल र अरू (सन् १९९८: १६२-१६७) ।

^{१७} मुद्दामा सरोकार रहेका पक्षमात्र नभई इच्छुक मुद्दासँग असम्बन्धित भए पनि जोसुकैले पनि हेर्न पाउने व्यवस्था थियो ।

^{१८} यस विषयमा विस्तारमा तल उल्लेख गरिएको छ ।

^{१९} न्याय प्रशासन सुधार (पाँचौं संशोधन) ऐन, २०४३ ले २०४३ कात्तिक २४ मा दफा १३ का तीन ओटा व्यवस्थालाई खारेज गरेको छ ।

^{२०} गोपाल शिवाकोटी वि. अर्थमन्त्रालयसमेत, नेपाल कानून पत्रिका, २०५१, अङ्क १, पृ. ५८ ।

कुनै व्यक्तिले विदेशीलाई नेपालको सैनिक स्थिति, सामरिक व्यवस्था, वा आन्तरिक सुरक्षाको बारेमा सूचना दिएमा वा पाउन सक्ने वातावरण सिर्जना गर्न हुने गरी कार्य गर्न^{२१} वा श्री ५ को सरकारबाट गोप्य राखिएको कुनै कुटनीतिक लेखोट वा अन्य कुनै गोप्य सरकारी कागजात विदेशी राष्ट्रलाई दिएमा वा पाउन सक्ने वातावरण सिर्जना गर्न^{२२} जासूसी ऐनले रोक लगाए पनि सरकारी कार्यको गोपनीयता सम्बन्धमा व्यवस्था गर्ने एकीकृत ऐन अहिले पनि छैन ।

अब प्रश्न उठ्छ – सरकारलाई गोप्य राख्ने अधिकार नहुँदा नहुँदै पनि किन जनताले सूचना पाएनन् ? जवाफ स्पष्ट र सजिलो छैन । केही सूचनाको विषयमा जासूसी ऐनजस्ता विभिन्न फुटकर ऐनका व्यवस्थाले रोके भने अन्य कर्मचारीको सेवाका आचरणसम्बन्धी नियमहरूले रोके । यस्ता केही नियमहरू निम्नबमोजिम छन्:

नेपाल पुलिस फोर्स नियमावली, २०१५^{२३}:

सरकारी काम गर्दा थाहा पाएको कुराको प्रकाशन– कुनै पनि पुलिस कर्मचारिले श्री ५ को सरकारद्वारा सामान्य अथवा विशेष रूपबाट अख्तियार नपाई आफूले सरकारी कर्तव्यको पालन गर्दा सरकारी अथवा गैरसरकारी साधनहरूबाट प्राप्त गरेको अथवा आफूले लेखेको अथवा सङ्कलित गरेको कुनै कागजपत्र अथवा समाचारलाई प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपबाट अरू अनधिकृत पुलिस कर्मचारीहरूलाई अथवा गैरसरकारी व्यक्तिहरूलाई अथवा प्रेसलाई सूचित गर्न हुँदैन । यो नियम सरकारी सेवामा रहेको व्यक्तिसहित निजले जुनसुकै कारणबाट सरकारी नोकरी छोडेपछि पनि लागू रहने छ (परिच्छेद ८, नियम १०) ।

रेडियो वा प्रेससँग सम्बन्ध– पुलिस कर्मचारिले श्री ५ को सरकारको स्पष्ट अनुमति प्राप्त नगरी कुनै पत्रपत्रिकामा आफ्नो वास्तविक अथवा काल्पनिक नामबाट अथवा बेनामी कुनै लेख प्रकाशित गर्न अथवा रेडियोद्वारा प्रसारण गर्न हुँदैन (परिच्छेद ८, नियम ११) ।

निजामती सेवा नियमावली, २०१३:

कुनै पनि निजामती कर्मचारिले सरकारद्वारा, सामान्य अथवा विशेष रूपबाट अख्तियार नपाई, आफूले सरकारी कर्तव्यको पालन गर्दा सरकारी अथवा गैरसरकारी साधनहरू प्राप्त गरेको अथवा आफूले लेखेको अथवा सङ्कलित कुनै कागजपत्र अथवा समाचारलाई, प्रत्यक्ष

^{२१} दफा ३ (१), जासूसी ऐन, २०१८ ।

^{२२} दफा ३ (२) जासूसी ऐन, २०१८ ।

^{२३} अहिलेको प्रहरी ऐन पहिला पुलिस फोर्स ऐन, २०१२ को नामबाट बनेको थियो र त्यो ऐनबमोजिम बनेको हुनाले प्रहरी नियमको नाम पनि पुलिस फोर्स नियमावली थियो ।

अथवा अप्रत्यक्ष रूपबाट, अरू अनधिकृत कर्मचारीहरूलाई, अथवा गैरसरकारी व्यक्तिहरूलाई, अथवा प्रेसलाई; सूचित गर्नु हुँदैन । यो नियम सरकारी सेवामा रहेको व्यक्ति माथि; निजले जुनसुकै कारणबाट सरकारी नोकरी छोडेपछि पनि लागू रहने छ (नियम ८.१०) ।

रेडियो वा प्रेससँग सम्बन्ध— 'निजामती कर्मचारीले सरकारको स्पष्ट अनुमति प्राप्त नगरी कुनै पत्रपत्रिकामा आफ्ना वास्तविक अथवा काल्पनिक नामबाट; अथवा बेनामी कुनै लेख प्रकाशित गर्न अथवा रेडियोद्वारा प्रसारण गर्नु हुँदैन (नियम ८.११) ।^{२४}

निजामती सेवा नियमावली, २०२१ ले त २०१३ सालको नियमावलीमा रहेको व्यवस्थामाथि थप गर्दै “सरकारी नोकरीबाट अवकाश पाएको कुनै व्यक्तिले उप-नियम (१) उल्लङ्घन गरेमा श्री ५ को सरकारले निजले यो नियमावली बमोजिम पाउने भएको वा पाइरहेको कुनै सुविधा नदिने निर्णय गर्न सक्दछ,” (नियम ९.९ [२]) भन्ने अफ्र कडा व्यवस्था गरेको थियो ।

सर्वोच्च अदालत नियमावली, २०१३: सूचनाको हकसम्बन्धी पहिलो कानून

सूचनाको हकले जुनसुकै व्यक्तिले पनि आफूले चाहेको मूलतः सरकारी निकायमा रहेका सूचनामा प्रवेश पाउने हकको प्रत्याभूति गर्दछ । यसरी प्रत्याभूति दिने पहिलो कानूनको रूपमा सर्वोच्च अदालत नियमावली, २०१३ हो । २०१३ साल पुस २४^{२५} गतेबाट लागू भएको त्यो नियमावलीको नियम १२६ देखि १४१ सम्मका व्यवस्थाहरूले मुद्दासँग असम्बन्धित व्यक्तिहरूले पनि मुद्दाको मिसिल निरीक्षण गर्न पाउने र चाहेको लिखतको नक्कल लैजान पाउनेजस्ता विभिन्न व्यवस्था गरेको थियो^{२६} । जसअनुसार “कुनै नालिस अपील वा अरू कारवाहीको मिसिल कागजातको निरीक्षणको आदेशका लागि जोसुकैले पनि निवेदन दिन सक्दछन्” (नियम १२६; जोड थपिएको) भनी सबैको लागि खुला गरिएको थियो । यसले मिसिल निरीक्षणसम्बन्धी विभिन्न कार्यविधिगत व्यवस्थाहरू गरेको थियो ।

^{२४} यसै नियम ८.१२ मा सरकारको आलोचना गर्न नहुने व्यवस्था पनि थियो । तर यहाँ लम्बाइको कारणले उल्लेख गरिएको छैन ।

^{२५} सर्वोच्च अदालत नियमावली पहिलो खण्डको रूपमा नियम १ देखि ४५ सम्म २०१३ असोज ९ मा प्रकाशित भएको थियो । यसमा निरीक्षणको सम्बन्धमा कुनै पनि व्यवस्था छैन । यसै नियमको पूरकको रूपमा नियम ४६ देखि अन्तिमसम्म २०१३ पुस २४ को नेपाल गजेटमा प्रकाशित भएको छ ।

^{२६} यो नियम नै नेपाली सूचनाको हकसम्बन्धी विशेष व्यवस्था गर्ने पहिलो कानून भएको लेखकको ठहर भएको हुनाले यस विषयमा थप छलफलको लागि नियमावलीको परिच्छेदको पूर्णपाठ अनुसूचीमा साभार गरिएको छ ।

मिसिल निरीक्षणको लागि छुट्टै 'निरीक्षण कोठा' र 'इन्स्पेक्सन क्लर्क' को समेत व्यवस्था गरेको थियो। छुट्टै निरीक्षण कोठा र इन्स्पेक्सन क्लर्क नतोकिएसम्मका लागि अस्थायी व्यवस्थाको रूपमा "जुन विभागको जिम्मामा जुन कागज छ, उसै विभागबाट हुनेछ" (नियम १४१) भन्ने अस्थायी व्यवस्थासमेत गरेको थियो। तर छुट्टै निरीक्षण कोठा भने त्यस बेला पनि बनाइएन र अहिले पनि छैन।

हुन त सर्वोच्च अदालत ऐनको पूर्ववर्ती ऐन प्रधान न्यायालयको ऐन, २००८^{२७} थियो। तर प्रधान न्यायालयले निर्भिकतापूर्वक गरेका केही फैसलाहरूको कारणले कार्यपालिका (विशेषतः राजा) र न्यायपालिकाको बीचमा तनाव बढेको कारणले यो ऐनको दफा १७ ले नियम बनाउने अधिकार दिए पनि सोही दफामा रहेको "नियमहरू मन्त्रिमण्डलसहित श्री ५ महाराजधिराजको स्वीकृति भएपछि लागू हुनेछ" भन्ने वाक्यको कारणले नियम लागू हुनु अघि राजाबाट स्वीकृति प्राप्त गर्नु अनिवार्य भएको र प्रधान न्यायालयले नियम बनाएर पेश गरे पनि स्वीकृति प्राप्त नगरेको कारणले यो ऐनबमोजिम कुनै पनि नियम बनी लागू हुन सकेन।^{२८} त्यसैले यस सम्बन्धमा व्यवस्था गर्ने पहिलो कानूनी व्यवस्था सर्वोच्च अदालत नियमावली २०१३ नै पहिलो कानून थियो जसले सीमित भए पनि सरकारी अभिलेखमा प्रवेशको व्यवस्था गरेको थियो।

सूचनाको हकसम्बन्धी विषयमा नै विद्यावारिधि गर्नु भएका डा. रामकृष्ण तिमल्सेनाले सर्वोच्च तथा अन्य अदालतका नियमावलीसम्बन्धमा केही चर्चा गर्नु भएको छ (तिमल्सेना सन् २००३: २१६)। तर उहाँको अध्ययन केवल वर्तमानमा लागू रहेका नियमहरूमा नै सीमित छ। त्यस अतिरिक्त, वर्तमानमै पनि अदालती मिसिल निरीक्षण^{२९} सम्बन्धी व्यवस्थाको वास्तविक उद्देश्यतर्फ उहाँको केही ध्यान नपुगेको हो कि भन्ने देखिन्छ। किनभने उहाँले सर्वोच्च अदालत नियमावली, २०४९ को नियम ९३ र ९४, पुनरावेदन अदालत नियमावली, २०४८ को नियम ८२ तथा जिल्ला अदालत नियमावली, २०५२ को नियम ६१ र ६२ को उल्लेख गर्दै त्यस विषयमा "त्यसै गरी मुद्दासँग सम्बन्धित इच्छुक व्यक्तिहरूले तोकिएको दस्तुर तिरेर मुद्दाको मिसिल निरीक्षण गर्नसक्छन्" (तिमल्सेना सन् २००३: २१६) भनी लेख्नुभएको छ।

^{२७} प्रधान न्यायालयको ऐन, २००८ भनिए पनि यो ऐनमा लालमोहर २००९, वैशाख २६ मा लागेको थियो भने सो ऐन २००९ पुस ८ बाट लागू भएको थियो।

^{२८} यससम्बन्धी थप जानकारीको लागि हेर्नुहोस् ज्ञवाली (२०५५)।

^{२९} हेर्नुहोस् जिल्ला अदालत नियमावली, २०५२, परिच्छेद ११; पुनरावेदन नियमावली, २०४८, परिच्छेद १२; र सर्वोच्च अदालत नियमावली, २०४९, परिच्छेद १३।

त्यसै गरी, ती नियमहरू नै यससम्बन्धी व्यवस्था गर्ने पहिला नियम होइनन् । सर्वोच्च अदालत नियमावली, २०१३ तथा २०२१, जिल्ला तथा इलाका अदालत^{३०} नियमावली, २०२० को परिच्छेद ११ जानकारी नक्कलसम्बन्धी व्यवस्था^{३१} तथा जिल्ला अदालत नियमावली, २०३४, क्षेत्रीय अदालत नियमावली, २०३० मा पनि यससम्बन्धी व्यवस्था थियो । नेपाललाई जिल्ला र अञ्चलमा २०१८ सालमा विभाजन गरिएकोले त्यस अघि जिल्ला र अञ्चल अदालत रहने कुरै भएन । भू-विकास क्षेत्र त पछि निर्माण गरिएको हो, त्यसैले क्षेत्रीय अदालतहरू पनि पछि स्थापना भए ।^{३२} यी कारणहरूले गर्दा नै सर्वोच्च अदालत नियमावली, २०१३ सबैभन्दा जेठो सूचनाको हकसम्बन्धी कानून हो । डा. तिमल्सेना यसमा प्रवेश नै गर्नु भएको छैन । त्यसैले उहाँको पुस्तक “विद्यावारिधिको अनुसन्धानमा आधारित” (तिमल्सेना सन् २००३: प्राक्कथन) भए पनि त्यस हदसम्म अपूर्ण रहेको छ ।

सर्वोच्च अदालत नियमावली, २०१३ लाई नै पहिलो सूचनाको हकसम्बन्धी कानून मानिनुपर्ने कारणहरू

निम्न कारणहरूले गर्दा सर्वोच्च अदालत नियमावली, २०१३ सूचनाको हकसम्बन्धी पहिलो कानून हो:

१. सूचनाको हकसम्बन्धी कानूनको विश्व इतिहास हेर्ने हो भने पनि सरकारी निकायमा रहेका सूचनालाई सो सूचनासँग सम्बन्धित व्यक्तिबाहेक अन्य व्यक्तिले पनि प्रवेश पाउने फुटकर ऐनका व्यवस्थालाई नै सूचनाको हकसम्बन्धी कानून मानिएको छ । जसको उदाहरणको रूपमा स्वीडेनको सन् १७६६ को प्रेस स्वतन्त्रतासम्बन्धी ऐनले सरकारी निकायमा रहेका दस्तावेज मागेमा दिनुपर्ने व्यवस्था गरेको थियो भने कोलम्बियाको सन् १८८८ को राजनीतिक तथा नगर सङ्गठनसम्बन्धी संहिता पनि सूचनाको हकसम्बन्धी कानून थिएन ।

^{३०} न्याय प्रशासन विविध व्यवस्था ऐनमा २०२१ मङ्सिर १ मा भएको संशोधनले सबै इलाका अदालतलाई जिल्ला अदालत र सबै जिल्ला अदालतलाई अञ्चल अदालतमा परिवर्तन गर्‍यो । त्यसभन्दा अघि इलाका अदालत भनिन्थ्यो ।

^{३१} नेपाल गजेट, भाग ३, २०२० कात्तिक ४ ।

^{३२} क्षेत्रीय अदालतहरूको स्थापना २०३१ वैशाख १ देखि भएको हो । हेर्नुहोस् नेपाल राजपत्र, २०३० चैत २०, अतिरिक्ताङ्क ७५, खण्ड २३ ।

तर यी ऐनहरूले ऐनसँग सम्बन्धित व्यवस्था गर्दा सूचनामा प्रवेश पाउने फुटकर व्यवस्था गरेका थिए । त्यही कोटीमा सर्वोच्च अदालत नियमावली, २०१३ को परिच्छेद ११ पनि पर्न आउँछ ।

२. संवैधानिक रूपमा नै प्रत्याभूत गरेको हकलाई मात्र सूचनाको हकसम्बन्धी कानून मान्नु गलत हो । यदि त्यसरी मान्ने हो भने भारत र अमेरिकी संविधान, अफ्रिकी, सन् १९८० को दशकअघि बनेका संविधानमा छुट्टै सूचनाको हकसम्बन्धी व्यवस्था छैनन् । अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताभित्र नै सूचनाको हक रहेको मानिएको छ ।
३. सूचनाको हकसम्बन्धी कानूनले व्यक्तिले सूचना प्राप्त गर्दा सम्बन्धित निकायमा गई के कस्ता कार्यविधिगत औपचारिकता पूरा गर्नु पर्दछ ? सूचना प्राप्त गर्दा दस्तुर के कति बुझाउनु पर्दछ ? सूचना रहेको निकायको कर्तव्य के हो ? आदि विषयमा नै मुख्य रूपमा व्यवस्था गरिएको हुन्छ । त्यस किसिमको व्यवस्था सर्वोच्च अदालत नियमावलीमा थिए ।
४. सूचनाको हकसम्बन्धी छुट्टै कानून बनाउँदा सूचना नदिने अधिकारीलाई सजाय गर्ने व्यवस्था गरिन्छ । तर त्यो कुरा यस नियमावलीमा छैन । यो नहुनु पहिलो कारण यो ऐन नभई नियम हो । नियमले सजायको व्यवस्था गर्न सक्दैन । दोस्रो कारण, यो सूचनाको हकसम्बन्धी नै व्यवस्था गर्ने एकीकृत कानून नभई फुटकर कानून हो । त्यसैले यसमा त्यससम्बन्धी व्यवस्था नरहनु स्वभाविक हो । फेरि सजायको व्यवस्था नहुँदा कानूनमा हुनु पर्ने अन्य गुण विद्यमान रहेको व्यवस्थाले आफ्नो विशेषता गुमाउँदैन ।

तसर्थ, सूचनाको हकलाई मौलिक हकको रूपमा नै व्यवस्था गर्ने पहिलो कानून २०४७ को संविधान भए पनि पहिलो कानून भने त्यो संविधान होइन, सर्वोच्च अदालत नियमावली, २०१३ हो । सर्वोच्च अदालत नियमावली, २०१३ पछि बनेका सर्वोच्च अदालत नियमावली, २०२१^{३३} र त्यसपछि बनेको सर्वोच्च अदालत नियमावली, २०४९^{३४} ले पनि केही समसामयिक परिवर्तन सहित सोही नियमको व्यवस्थालाई आत्मसात गरेका छन् ।

^{३३} हेर्नुहोस् सर्वोच्च अदालत नियमावली, २०२१ को परिच्छेद १३, नियम १४७ देखि १६४ । नेपाल राजपत्र, २०२१ फागुन १ ।

^{३४} हेर्नुहोस् सर्वोच्च अदालत नियमावली, २०४९ को परिच्छेद १३, नियम ९१ देखि १०५ सम्म ।

सूचना र गोपनीयतासम्बन्धी फुटकर नेपाली कानूनहरू

सूचनाको हकसम्बन्धी एकीकृत कानून नभए पनि नागरिकहरूले सरकारी सूचना पनि पाएका हुन्छन् र नागरिक नागरिक बीच पनि सूचनाको आदान प्रदान हुन्छ । यसरी आदान प्रदान हुँदा कुनै कानूनी रूपमा नै बाध्यात्मक हुन्छ भने कुनै कानूनबाहेकको तरिकाबाट पनि हुन्छ । सूचना र गोपनीयतासम्बन्धी एकीकृत कानून यसअघि नभए पनि यससम्बन्धी निम्न फुटकर कानूनी व्यवस्थाहरू थिए/छन्:

व्यक्तिले व्यक्तिलाई सूचना दिनुपर्ने दायित्व

सूचनाको हकसम्बन्धी चर्चा गर्दा व्यक्ति^{३५} ले पनि व्यक्तिलाई सूचना दिनुपर्ने हुन्छ । जस्तो: कसैले विवाह गर्दा केटाकेटीको उमेर कानूनले तोकेको अवधिको छ भनी जानकारी दिनुपर्ने हुन्छ ।^{३६} उमेर ढाँटी विवाह गरेको अवस्थामा त्यस्तो विवाह गर्ने तथा गराउनेलाई सजाय हुन्छ । त्यस्तै, औषधि उत्पादनकर्ताले आफ्नो औषधिको सेवन वा प्रयोग गर्दा हुने प्रतिकूल असरको जानकारी दिनु पर्दछ ।^{३७} त्यस्तै उपभोग्य वस्तुको उत्पादनकर्ताले उपभोक्तालाई आफ्नो उत्पादनको विषयमा जानकारी दिनु पर्दछ ।^{३८}

राज्यले व्यक्तिलाई सूचना दिने अवस्थाहरू

सूचनाको हकसम्बन्धी कानून हुँदा राज्यले सूचना नदिए पनि नागरिकले आफूले चाहेको सूचना प्राप्त गर्ने हक हुन्छ । तर त्यसो नहुँदा पनि राज्यले सूचना भने जनतालाई प्रवाह गरिरहेकै हुन्छ । जस्तै: विधायिकीय कार्य कानूनको रूपमा जनसमक्ष आउँछ । पूर्ण रूपमा नभए पनि विधायिकामा हुने छलफलहरू जनतासमक्ष राखिन्छ । त्यस्तै वार्षिक रूपमा भए पनि सरकारका आगामी नीति तथा कार्यक्रमहरू तथा कतिपय मन्त्रिपरिषद्का निर्णयहरू पनि जनता समक्ष राखिन्छ । तर यस्तो अवस्थामा ती सरकारी अङ्गहरूको छनोटमा परेका सूचनामात्र प्रवाह हुन्छन्, सबै सूचना पनि आउँदैनन् भने जनताले चाहेका सूचना, चाहेकै रूपमा र चाहेको समयमा नआउन सक्छन् । त्यस्तै, विवाह दर्तासम्बन्धी ऐन, २०२८ को

^{३५} 'व्यक्ति' भन्नाले प्राकृतिक व्यक्तिमात्र नभई कानूनी व्यक्ति; जस्तै: कम्पनी, जसमा सरकारी अङ्ग र प्रत्यक्ष सरकारी नियन्त्रणमा रहेका निकाय पर्दैनन्, लाई पनि जनाउँछ ।

^{३६} मुलुकी ऐन, विहावारीको २ नं. ।

^{३७} औषधि ऐन, २०३५ को दफा ३२ ।

^{३८} उपभोक्ता संरक्षण ऐन, दफा ९ ।

दफा ६ ले “विवाह अधिकारीले दफा ५ बमोजिम प्राप्त दर्खास्तको बेहोरा तोकिएको ढाँचाको विवाहको दर्खास्त किताबमा चढाई प्राप्त दर्खास्त आफ्नो कार्यालयको अभिलेख (रेकर्ड) मा राख्नु पर्छ। त्यस्तो दर्खास्त किताब निरीक्षण गर्न चाहने जो सुकैलाई निःशुल्क देखाउनु पर्छ,” भनेर व्यवस्था गरेको छ।

व्यक्तिले राज्यलाई सूचना दिन नपर्ने सुविधा

मुद्दा नै परेको भए पनि लोग्ने-स्वास्तीबीचका कुरा^{३९}, कानून व्यवसायी र पक्षको बीचमा भएका कुरा^{४०}, कानून व्यवसायीले दिएको सल्लाह र पक्षले कानून व्यवसायीलाई दिएको जानकारी^{४१}, पत्रकारले आफ्नो सूचनाको स्रोतको जानकारी, चिकित्सकले दिएको सल्लाह र चिकित्सकलाई विरामीले दिएको जानकारी, कुनै व्यक्तिको जीउ, आवास, सम्पत्ति, लिखत, तथ्याङ्क, पत्राचार, चरित्रसम्बन्धी कुराहरू^{४२} व्यक्तिको गोपनीयताको कुराभित्र पर्ने भएको हुनाले त्यस्ता विषयमा कसैले पनि सूचना/जानकारी दिन पर्दैन।

राज्यले सूचना दिन बाध्य नहुने अवस्था^{४३}

राज्यले सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन, २०६३ को दफा ३(३) मा उल्लेख भएका विषयमा बाहेक अन्य कानूनहरूले पनि सूचना दिन बाध्य नहुने अधिकार दिएका छन्। जस्तै— न्यायाधीशको हैसियतले गरेको कुनै कार्य^{४४}, सरकारी कर्मचारीले पदीय विश्वासमा प्राप्त भएको जानकारी वा सरकारी कार्यालयमा रहेका अप्रकाशित वा कूटनीतिक लिखतहरूको विषयमा^{४५}, प्रहरीले कुनै अपराध घटेको विषयमा पाएको जानकारीको स्रोत^{४६}, आदि सूचना दिन कर लाग्दैन। त्यस्तै, आयकर ऐन, २०३१ ले कुनै व्यक्तिको आयकर सम्बन्धमा आएका कागजपत्र वा

^{३९} प्रमाण ऐन, २०३१, दफा ४१।

^{४०} दफा ४५ तथा ४६ उही।

^{४१} नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३, धारा २४ (२) “...आफ्नो कानून व्यवसायीसँग गरेको परामर्श र निजले दिएको सल्लाह गोप्य रहनेछ...।”

^{४२} नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३, धारा २८।

^{४३} सूचनाको हकसम्बन्धी ऐनको दफा ३७ मा “यस ऐनमा लेखिए जति कुरामा यसै ऐनबमोजिम र अन्यमा प्रचलित कानूनबमोजिम हुनेछ” भन्ने व्यवस्था रहेको हुनाले अन्य कानूनमा रहेका गोपनीय राख्नेसम्बन्धी व्यवस्थालाई सूचनाको हकसम्बन्धी कानूनले केही पनि गर्न सक्दैन।

^{४४} प्रमाण ऐन, २०३१, दफा ४२।

^{४५} प्रमाण ऐन, २०३१, दफा ४३ तथा ४४।

^{४६} प्रमाण ऐन, २०३१, दफा ४४ क।

अन्य कुनै स्रोतबाट थाहा पाएको सूचना गोप्य राख्नुपर्ने (दफा ५३) हवाई उडान कर ऐन, २०१८ बमोजिम तिर्नुपर्ने कर छल्ले नियतले कसैले कुनै काम गरे गराएको साँचो सूचना दिने व्यक्तिको नाम गोप्य राख्नुपर्ने (दफा ७) व्यवस्था गरेको छ। यस्तै होटल कर ऐन, २०१८ को दफा ७ ले पनि व्यवस्था गरेको छ।

राज्यको एउटा अङ्गले अर्को अङ्गलाई सूचना दिनु नपर्ने सुविधा

सहरी क्षेत्रमा भवन निर्माण गर्दा निर्माण हुने घरको विस्तृत विवरण सहितको जानकारी हुने नक्सा नगरपालिका वा नक्सा पारित गर्ने निकायलाई दिई त्यसबाट प्रस्तावित भवन बनाउने अनुमति लिएर मात्र अनुमतिबमोजिमको भवन बनाउनु पर्ने हुन्छ। नक्सा पारित गर्ने निकाय जहिले र जहाँ पनि सरकारी निकाय हुन्छ। तर सैनिक, सुरक्षा वा सामरिक महत्त्वका भवन निर्माण गर्दा भवन निर्माण गरेको जानकारीमात्र दिनुपर्ने हुन्छ। अन्य भवनको सरह विस्तृत विवरण दिनु पर्दैन। यसको उदाहरणको रूपमा स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, २०५५ को दफा १५०(२) को व्यवस्थालाई लिन सकिन्छ, जसमा निम्नबमोजिमको व्यवस्था छ:

उपदफा (१) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि भवन निर्माण गर्ने अनुमतिको लागि दरखास्त दिँदा सरकारी निकायले राष्ट्रिय सुरक्षाको दृष्टिले भवनको नक्सा पेश गर्न नमिल्ने भएमा दरखास्तमा भवनको लम्बाई चौडाई, उचाई र तल्ला तथा जम्मा क्षेत्रफलमात्र उल्लेख गर्न सक्नेछ।

मौलिक हकको रूपमा सूचनाको हकको प्रसव वेदना

“प्रकट गर्न कर नलाग्ने भनी पदीय वा सरकारी गोप्यताको सुरक्षा सम्बन्धमा बनेको कुनै कानूनको अधीनमा रही सबै नागरिकलाई अधिराज्यका पदाधिकारीहरूसँग पुछ्लाछ गरी आवश्यक जानकारी प्राप्त गरी सुसूचित हुने अधिकार हुनेछ।”^{४७} सूचनाको हकको लागि मौलिक हकसम्बन्धी व्यवस्थाको संविधान मस्यौदा सुभाष आयोगमा छलफलको लागि रमानन्दप्रसाद सिंहले पहिलो मस्यौदाको रूपमा यसरी पेश गर्नु भएको थियो। पछि यसैलाई धेरै छलफल र परिमार्जन गरी नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ मा सूचनाको हकलाई मौलिक हकमा राखिएको थियो।

^{४७} २०४७ को संविधान निर्माणताका आयोगमा पेश गरिएको सूचनाको हकसम्बन्धी अधिकारको पहिलो मस्यौदा।

सूचनाको हकलाई मौलिक अधिकारमा राख्ने कि राज्यका निर्देशक सिद्धान्तको रूपमा राख्ने भनेर संविधान मस्यौदा आयोगमा मत बाँफिएको थियो । यही हकको विषयमा आयोगको चौधौँ, पन्ध्रौँ र सोह्रौँ बैठकमा छलफल भएको थियो । यो नै त्यस्तो अधिकार थियो जसको विषयमा सबैभन्दा बढी छलफल भएको थियो । अध्यक्ष विश्वनाथ उपाध्याय, सदस्यहरू रमानन्दप्रसाद सिंह, प्रद्युम्नलाल राजभण्डारी र मुकुन्द रेग्मी “यस्तो हक मौलिक हकमा राखेर मात्र पर्याप्त हुँदैन । यसलाई तदारुकताका साथ कार्यान्वयन गर्न गाह्रो हुन्छ । यदि कार्यान्वयन गर्न गराउन सकिने हुन्छ भने मात्र राख्न उपयुक्त हुन्छ” भन्नेमा हुनुहुन्थ्यो भने लक्ष्मणप्रसाद अर्याल, दमन ढुङ्गाना, माधव कुमार नेपाल, भरतमोहन अधिकारी र निर्मल लामा विधायिकाले कानून बनाएर कार्यान्वयन गर्न सकिन्छ भन्ने पक्षमा हुनुहुन्थ्यो । यसरी मत विभाजन भएपछि बहुमतको आधारमा यसलाई हककै रूपमा राख्ने निर्णय भएको थियो (रेग्मी २०६१: ३८८) ।

तर अध्यक्ष विश्वनाथको विषयमा एक जना लेखकले “संविधान मस्यौदा समितिका अध्यक्षले सूचनाको अधिकारलाई चौथो पुस्ताको अधिकारको रूपमा मान्यता दिनुभएको थियो । उहाँले यो अधिकार व्यक्तिगत दस्तावेजको मात्र प्रतिलिपि प्राप्त गर्ने अधिकारमा परिणत हुनुहुँदैन भनेर गम्भीर सरोकार अभिव्यक्त गर्नुभएको थियो । त्यसैले उहाँले सार्वजनिक महत्त्वको सूचना माग्ने र प्राप्त गर्ने अधिकारको क्षेत्र विस्तार गर्नुपर्दछ भनेर सुझाव दिने भयो । सबै सदस्यहरू अध्यक्षसँग सहमत भए” भनेर लेख्नुभएको छ (तिमल्सेना सन् २००३: १४९-१५०; स्वतन्त्र अनुवाद) ।

संविधान निर्माणको क्रममा भएको छलफललाई हेर्‍यो भने अध्यक्ष विश्वनाथ उपाध्याय लेखकले लेखेजस्तो सूचनाको हकलाई थप विस्तार गर्नुपर्ने पक्षमा रहेको देखिँदैन । यस विषयमा तत्कालिन संविधान सुझाव आयोगका सदस्य लक्ष्मणप्रसाद अर्यालले भने यसको क्षेत्रलाई धेरै व्यापक राख्नु पर्दछ भनेर निकै अडान लिएको देखिन्छ र उहाँकै पक्षमा बहुमत कायम भएकोसमेत देखिन्छ । लेखकले लेखेजस्तो नभएको तथ्य छलफलका अंशहरूबाट देखिन्छ (हेर्नुहोस् अनुसूची २) ।

यसरी राख्ने कि नराख्ने ? राख्ने भए कहाँ राख्ने भनेर यो हकको विषयमा धेरै छलफल भएको थियो । छलफलबाट बहुमत सदस्यहरू सूचनाको हकको पक्षमा देखिए पनि मस्यौदामा आएर जान्न पाउने हकमा मात्रै सीमित भएको देखियो । तर यसरी निष्कर्ष परिवर्तन कुन मोडमा आएर भयो, योचाहिँ बुझ्न सकिएन ।

सर्वोच्च अदालत र सूचनाको हक: केही प्रतिनिधि मुद्दाहरू

सूचनाको हकसम्बन्धी कानून बनिनसकेको भए पनि सर्वोच्च अदालतले केही अत्यन्त प्रशंसनीय फैसलाहरू गरेको छ। ती फैसलाहरूले सूचनाको हकको उपभोग गर्नको लागि महत्त्वपूर्ण योगदान दिएका छन्। ती मुद्दाहरूमध्ये केही प्रतिनिधि फैसलाहरूको विषयमा यहाँ सङ्क्षिप्त चर्चा गरिएको छ।

बालकृष्ण नेउपाने वि. सम्माननीय प्रधानमन्त्री गिरिजाप्रसाद कोइरालासमेत
(टनकपुर बाँधसम्बन्धी मुद्दा)

हुन त सूचनाको हकको दावी गरेर परेको पहिलो मुद्दा राधेश्याम अधिकारीको मुद्दा हो।^{४८} तर त्यस मुद्दामा राजा र प्रधानमन्त्रीबीच हुने संरक्षित संवादको विषय भएको हुनाले त्यसमा अदालत प्रवेश गर्न चाहैन।^{४९} वरु “...निवेदकले आफ्नो निवेदन पत्रमा संविधानको धारा १६ को उल्लेख गरी सूचनाको हकको प्रश्न पनि उठाउन खोजेको देखिन्छ। तर उक्त धारा १६ ले नेपालका नागरिकलाई प्रदान गरेको सार्वजनिक महत्त्वको कुनै पनि विषयको सूचना माग्ने र पाउने अधिकार असीमित छैन” भन्यो। त्यसपछि बालकृष्ण नेउपानेले सूचनाको हकसमेतको दावी गरेर हालेको टनकपुर बाँधसम्बन्धी सन्धिको मुद्दामा सर्वोच्च अदालतद्वारा सूचनाको हकको विषयमा निम्न कुरा बोलियो:

दुई देशहरूका बीचमा भएको जलश्रोतसम्बन्धी त्यस्तो समझदारीको सबै व्यहोरा यथावत् प्रकाशित नगरी गोप्य राख्ने औचित्यमा विचार गर्दा हामीले आफ्नो संवैधानिक व्यवस्थालाई हेर्नुपर्ने हुन्छ। नेपालले अपनाएको संवैधानिक व्यवस्थाले प्रजातान्त्रिक आदर्श र मूल्यप्रति दृढ प्रतिबद्धता व्यक्त गरेको छ। प्रजातान्त्रिक शासन व्यवस्थामा सरकार जनताप्रति उत्तरदायी हुने भएकोले उसको काम कारवाहीहरूमा पारदर्शिता हुनु आवश्यक छ। यसैबाट देशका जनतालाई सरकारमा रहेको आफ्ना प्रतिनिधिहरूले गरेका सार्वजनिक कामहरूको जानकारी भै सरकारले उत्तरदायित्वपूर्ण किसिमले काम

^{४८} राधेश्याम अधिकारी वि. श्री ५ को सरकार, मन्त्रिपरिषद्समेत, नेपाल कानून पत्रिका, २०४८, अङ्क १२, पृ. ८१०।

^{४९} नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को धारा ३५ (६) मा “श्री ५ मा यस संविधान बमोजिम मन्त्रिपरिषद् वा अन्य कुनै निकाय वा पदाधिकारीले कुनै सल्लाह वा सिफारिस चढाएको छ वा छैन वा के कस्तो सल्लाह वा सिफारिस चढाएको छ भन्ने प्रश्न कुनै पनि अदालतमा उठाउन पाइने छैन” भन्ने व्यवस्था थियो।

गरे वा नगरेको समीक्षा गर्ने अवसर प्राप्त हुन्छ। त्यसैले श्री ५ को सरकारले आफ्ना नीति र आफूले गरेका सबै महत्त्वपूर्ण निर्णय तथा सार्वजनिक कार्यहरूको जानकारी जनतालाई समय समयमा दिनु पर्छ। यो उसको नैतिक कर्तव्य र जिम्मेवारी हो। सरकारी काम कारवाहीमा खुलापन प्रजातान्त्रिक शासन व्यवस्थाको आधारशीला हो। यिनै कुराहरूलाई आत्मसात गरी हाम्रो नयाँ संविधानले जनतालाई सुसूचित हुने अधिकार मौलिक अधिकारको रूपमा प्रत्याभूत गरेको छ।

संविधानको धारा १६ ले सार्वजनिक महत्त्वको कुनै विषयमा सूचना माग्ने र पाउने अधिकार देशका प्रत्येक नागरिकलाई प्रदान गरेको छ। सरकारबाट गरिने यस्ता सबै काम कारवाहीहरू जसबाट पूरै राष्ट्रलाई वा सर्वसाधारण जनताको कुनै वर्ग वा समुदायलाई प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा असर पर्न सक्तछ, सार्वजनिक महत्त्वका हुन्छन्। यस्ता सार्वजनिक महत्त्वका विषयमा सरकारले अपनाएको नीति र गरेका निर्णय र कामहरूको सम्बन्धमा जानकारी दिने एकातिर सरकारको कर्तव्य हो भने अर्कोतिर त्यस्तो सूचना माग्ने र पाउने नागरिकको अधिकार पनि हो।^{५०}

गोपाल शिवाकोटी वि. अर्थ मन्त्रालयसमेत (अरूण तेस्रो मुद्दा)

यो मुद्दामा सर्वोच्च अदालतले कानूनको अभावलाई महसूस गरी 'काम कारवाहीको तर्कसम्मत कार्यविधिको अनुसरण' गरी निम्नबमोजिमका ८ ओटा नियम बनाइदियो:

१. निवेदकले विपक्षीबाट सम्बन्धित विषयमा के कुन लिखतहरू छन् त्यसको सूची (फेहरिस्त) माग्ने,
२. विपक्षीले ७ दिनभित्र सो सूची दिएमा निवेदकले सरोकार भएको लिखतको निरीक्षणको माग गर्नुपर्ने,
३. प्रकरण नं. २ बमोजिम माग भएमा विपक्षीले सो प्रयोजनको लागि समय, मिति र स्थान तोकी निवेदकलाई ३ दिनभित्र सूचना दिने;
४. निरीक्षण गरिसकेपछि लिखतबाट टिपोट मात्र गर्ने र नक्कल सार्न आवश्यक भएमा सो सार्ने वा नक्कलको लागि तोकिएको पदाधिकारीलाई अनुरोध गर्ने;
५. नक्कल दिँदा नियमको अभाव भए लागेको यथार्थ खर्च दस्तुरको रूपमा लिएर नक्कल प्रमाणित गरेर दिने;
६. सम्बन्धित लिखतको आंशिक वा पूर्ण रूपमा सूची दिन वा निरीक्षण गर्न दिन र नक्कल दिन इन्कार गर्ने अवस्था भएमा विपक्षीले सोको कारण जनाई निवेदकलाई ३ दिनभित्र जानकारी दिने;

^{५०} सर्वोच्च अदालत बुलेटिन, वर्ष १, अङ्क ११, पृ. १।

७. प्रकरण नं. ५ को अवस्थामा निवेदकलाई इन्कारी गरेको कुरामा वा इन्कार गरेको कारणसँग चित्त नबुझेमा इन्कारीको सूचना पाएको ७ दिनभित्र विवादको निरुपणको लागि सर्वोच्च अदालतमा उजुर गर्ने;
८. उजुरीमा कारवाही गर्दाको कार्यविधि सर्वोच्च अदालतको नियमबमोजिम गर्ने गराउने।^{५१}

यी नियमहरू 'आवश्यक नियम कानून नबनेसम्म लागू रहनेछन्' भनेर घोषणा गर्नुको अतिरिक्त, 'लिखतहरूको गोप्यतासम्बन्धी कानून लागू नहुँदा सम्बन्धित सबैलाई कठिनाइ र अनिश्चितताको स्थितिमा अल्मलिई रहनुपर्ने हुँदा उक्त कानूनलाई लागू गर्न' वा अन्य कानूनी व्यवस्था यथासक्य चाँडो गर्नको लागि सरकारको ध्यानाकर्षण समेत गरेको छ। सर्वोच्च अदालतले बनाएका यी नियमहरू कति लागू भए वा भएनन् त्यो भिन्नै अनुसन्धानको पाटो हो। तर यसको एउटै सहज निष्कर्ष के हो भने विधायिका र सरकार जनताको सूचनाको हकप्रति संवेदनशील नभए पनि संविधानले दिएका अधिकारको उपभोग गराउन अदालतले आफूले सक्ने प्रयास गर्न भने चुकेन।

सर्वोच्च अदालतले सूचनाको हकसम्बन्धी कानून बनाउन तथा लिखतहरूको गोप्यतासम्बन्धी ऐनलाई लागू गराउन आदेश गर्दा पनि सरकारले बेवास्ता गरेपछि योगी नरहरिनाथ^{५२} को मुद्दामा सामान्यतः के कस्ता कुरा गोप्य रहन्छन् भन्ने विषयमा पनि स्पष्ट गन्यो जसअनुसार:

१. राष्ट्रिय सुरक्षा,
२. हातहतियार तथा सेना र प्रहरीसम्बन्धी सामरिक महत्त्वको विषयवस्तु,
३. खुफिया वा गुप्तचरीसम्बन्धी सूचनाहरू,
४. देशको कानून र व्यवस्था,
५. शत्रु देशसँगको सूचना तथा व्यापारिक गोप्यता, तथा
६. देशको विभिन्न जातजातिको सुमधुर सम्बन्धको लागि जातीय हिंसा वा द्वेष, घृणा उत्पन्न गर्ने, चरित्र हत्या गर्ने तथा जनताको नैतिक मूल्य र मान्यताहरूको प्रतिकूल हुने सूचनाहरू।

^{५१} नेपाल कानून पत्रिका २०५१, अङ्क १, पृ. ५८।

^{५२} योगी नरहरिनाथ वि. श्री ५ को सरकार मन्त्रपरिषदसमेत, सं २०५४ को रिट नं. ३१९३, आदेश मिति २०६०/३/१२।

एफएममा समाचार प्रसारण मुद्दा

एफएम रेडियोहरूले समाचार सङ्कलन गरेर प्रसारण गर्न रोक लगाएको र कार्यक्रमको विषयमा अनुचित निर्देशन^{५३} दिइएको विरुद्धमा सूचना र अभिव्यक्तिको अधिकारको हनन् भएको भनेर परेको यस मुद्दामा सर्वोच्च अदालतको विशेष इजलासले सरकारले दिएको निर्देशन बदर गर्दै निम्न फैसला सुनाएको छ:

विद्युतीय सञ्चारमाध्यमको रूपमा रहेको रेडियोबाट प्रसारण गरिने कार्यक्रमहरू सर्वसाधारण जनताहरूको लागि नै प्रसारण गरिने र आमश्रोताहरूलाई सुसूचित गर्ने उद्देश्यले प्रसारण गरिने हुँदा त्यस्ता कार्यक्रम उपयोगी, प्रभावकारी एवं जानकारीमूलक हुनु पर्दछ। सरकारी तथा निजी क्षेत्रबाट सञ्चालित रेडियो जस्तो आम सञ्चारको माध्यमबाट प्रभावकारी एवं जानकारीमूलक सूचनाहरू प्रतिस्पर्धात्मक रूपमा समयमा नै प्रसारण गर्न पाउनुपर्ने कुरा एफएम रेडियो सञ्चालन गर्ने प्रसारण संस्थाको व्यवसायिक हितको लागि जति अपरिहार्य हुन्छ, त्यस्तो सूचनाहरू स्वतन्त्र एवं निर्बाध रूपमा समयमा नै प्राप्त गर्नुपर्ने कुरा सर्वसाधारण श्रोताहरूको हितको लागि अझ बढी महत्त्वपूर्ण हुन्छ। रेडियो जस्तो आमसञ्चारको माध्यमबाट सर्वसाधारण जनताले विचार तथा अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रता तथा सार्वजनिक महत्त्वको विषयमा सूचना पाउने हकको उपभोग हुने हुन्छ। त्यस्तो माध्यमबाट प्रसारण हुने कार्यक्रममा सर्वसाधारण श्रोताको हितलाई प्राथमिकता दिनुपर्ने हुनाले त्यस्तो कार्यक्रमको सम्बन्धमा श्रोताहरूको अधिकारले विशेष महत्त्व राख्दछ।

विद्युतीय सञ्चारमाध्यमको तीव्र विकास भइरहेको वर्तमान अवस्थामा रेडियोलाई सबैभन्दा सशक्त एवं प्रभावकारी सञ्चारमाध्यमको रूपमा स्वीकारिएको पाइन्छ। रेडियो जस्तो प्रभावकारी सञ्चारमाध्यमले राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय क्षेत्रका समसामयिक गतिविधिसँग सम्बन्धित समाचार तथा विचारहरू सर्वसाधारणलाई उपलब्ध गराएर जनचेतना अभिवृद्धि गर्नमा अहम भूमिका खेल्दछ भन्ने कुरामा कसैको पनि दुई मत हुन सक्दैन। यसैले प्रत्येक नागरिकलाई कुनै पनि सार्वजनिक महत्त्वको विषयमा आफ्नो विचार तथा अभिव्यक्ति रेडियोद्वारा सार्वजनिक महत्त्वका विषयमा सूचना पाउने एवं अरूका विचार तथा अभिव्यक्ति प्राप्त गर्ने अधिकार पनि संविधानद्वारा व्यवस्थित विचार अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रता तथा सूचनाको हकको अन्तर्भूत अङ्गको रूपमा रहेको मान्नुपर्ने हुन आउँछ।^{५४}

^{५३} यस निर्देशन, त्यस विरुद्धमा दिइएको रिट तथा सर्वोच्चको फैसलासम्बन्धी थप जानकारीको लागि हुमागाईं (२०६२) हेर्नुहोस्।

^{५४} माधव कुमार बस्नेत वि. सूचना तथा सञ्चार मन्त्रालय, नेपाल कानून पत्रिका, २०५८, अङ्क ७ र ८, पृ. ३९२।

यस फैसलाले अन्य कुराको अतिरिक्त रेडियो पनि सूचनाको सशक्त माध्यम हो र यस विषयमा बेमुनासिव रोक लगाउँदा जनताको सूचनाको हकमा नै रोक लाग्छ भनेर स्थापित गर्‍यो । यो मुद्दाको प्रभाव भारतदत्त कोइराला, दुर्गानाथ शर्मा र विजयकुमार पाण्डे सम्मिलित कार्यदलले बुझाएको प्रतिवेदनमा पनि देखियो । विद्युतीय सञ्चारमाध्यमलाई व्यवस्थित र विकसित गरी सञ्चालन गर्ने बारेका सुभावहरू विषयक सो प्रतिवेदनमा भनिएको छ, “एफएम रेडियो मनोरञ्जनका साथसाथै नेपालको सन्दर्भमा सूचना र शिक्षाको पनि प्रमुख स्रोत भएको, साथै अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताको सन्दर्भमा सर्वोच्च अदालतले समेत समाचार प्रसारण गर्न रोक लगाउन नमिल्ने भनी फैसला गरिसकेकोले एफएम रेडियो सञ्चालनको अनुमति दिँदा सूचना र समाचार प्रसारणको अनुमति दिने” (कोइराला २०५९: ६) । यस मुद्दाको फैसलापछि सञ्चारको विषयलाई लिएर परेका सबै मुद्दाको लागि यो फैसला दरिलो आधार बनेको छ, र पछिसम्म पनि बनिरहने छ ।

नेपालको अन्तरिम संविधान र सूचनाको हक

“धारा २७: प्रत्येक नागरिकलाई आफ्नो वा सार्वजनिक सरोकारको कुनै पनि विषयको सूचना माग्ने र पाउने हक हुनेछ । तर कानूनद्वारा गोप्य राख्नुपर्ने सूचनाको जानकारी दिन कसैलाई पनि कर लगाएको मानिने छैन ।” यो लक्ष्मण अर्याल आयोगद्वारा सिफारिस गरेकै रूपमा छ । यसले पहिलाका संविधानमा सार्वजनिक महत्त्वको र प्रचलित कानूनबमोजिम गोप्य रहनुपर्ने बाहेकका सूचनामा नागरिकले प्रवेश पाउने भनेकोमा यस संविधानले ‘आफ्नो’ विषयको पनि भनेर थप व्यवस्था गरेको छ । अन्य थप व्यवस्था यसमा नभएको हुनाले यसमा थप चर्चा गर्नुपर्ने अवस्था रहेन ।

सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन, २०६४: सङ्क्षिप्त समालोचना

नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ ले सूचनाको हक प्रदान गरेको करिब १७ वर्षपछि ल्याइएको सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन, २०६४ का सकारात्मकका अतिरिक्त निकै नकारात्मक पक्षहरू पनि छन् । कतिपय नकारात्मक पक्ष त सकारात्मक पक्षलाई पनि ढाक्ने किसिमका छन् । तर जतिसुकै कमीकमजोरी भए पनि यो ऐन ल्याउनु आफैमा एउटा उपलब्धि हो । लेखको यस खण्डमा सूचनाको हकसम्बन्धी ऐनका तिनै सकारात्मक र सुधार हुनुपर्ने पक्षको विषयमा चर्चा गरिएको छ ।

सकारात्मक पक्ष

सूचनालाई नागरिकहरूको मौलिक अधिकारको रूपमा नै संविधानले अवलम्बन गरेको भए पनि नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ क्रियाशील रहुञ्जेल एकीकृत रूपमा सूचनाको हकसम्बन्धी कानून आउन सकेन। हुन त फुटकर र अप्रत्यक्ष रूपमा त्यस अधिकारलाई साकार पार्न ऐन नै नबनेको भन्ने होइन। यसको उदाहरणको रूपमा राष्ट्रिय प्रसारण ऐनलाई लिन सकिन्छ। त्यो ऐन नेपाल अधिराज्यको संविधानको धारा १६ लाई नै कार्यान्वयन गर्न बनेको थियो जुन कुरा त्यस ऐनको प्रस्तावनाबाट स्पष्ट हुन्छ। त्यस ऐनको प्रस्तावनामा “नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ द्वारा प्रत्याभूति गरिएको जनताको अभिव्यक्ति स्वतन्त्रता र सुसूचित हुन पाउने हक”^{५५} लाई “संरक्षण एवं सम्बर्द्धन गर्न” भनिएको थियो। वास्तवमा बीच अवधिका केही गैरसंवैधानिक हाँकलाई छोडेर मूल्याङ्कन गर्ने हो भने यो ऐन नै सबैभन्दा बढी सफल ऐन हो।

पहिला सूचना सङ्कलकको अधिकारको व्यवस्था गर्ने ऐन पनि थिएन र राज्यका निकायले सूचना प्रवाह गर्नुपर्ने कर्तव्य पनि थिएन। यस्तो अवस्थामा आमसञ्चारका माध्यमले सूचना सङ्कलन कानूनी अधिकार प्रयोग गरेर भन्दा पनि व्यक्तिगत सम्बन्धको प्रयोग गरेर सरकारी कमीकमजोरीलाई जनता समक्ष पुऱ्याइरहेका थिए। यो ऐन आएपछि राज्यलाई सूचना प्रवाह गर्नुपर्ने दायित्व भयो र यसका केही सकारात्मक पक्षलाई निम्न शीर्षकमा उल्लेख गरिएको छ:

ऐन आफैँमा उपलब्धि

संविधान एउटा खाकामात्र हो। माथि उल्लेख गरेजस्तै संविधानको धारा १६ मा सूचनाको हक दिने सम्बन्धमा “प्रत्येक नागरिकलाई सार्वजनिक महत्त्वको कुनै पनि विषयको सूचना माग्ने र पाउने हक हुने छ” भनेर जम्मा १४ ओटा मात्र शब्दहरू परेका थिए। यसको अर्थ संवैधानिक व्यवस्था नै कमजोर थियो भन्ने होइन। संविधानमा उल्लिखित कुराहरू न त विस्तृत हुन्छन्, न विस्तृत बनाउन सम्भव र उपयुक्त नै हुन्छ।

त्यस्तै, संविधानको आधारमा अदालतले जारी गर्ने आदेश पनि दुःखको साथी मात्र हो, दैनिक सहयोगी होइन। पहिलो, अदालतमा लाग्ने समय, दोस्रो, अदालतले कस्तो निर्णय दिन्छ, भन्ने अनिश्चितता, तेस्रो, आदेश सकारात्मक भए पनि त्यसको प्रकृति वैयक्तिक प्रकृतिको हो कि सार्वजनिक प्रकृतिको हो भनेर

^{५५} यही ‘सुसूचित हुन पाउने हक’ को विषयमा छपाखाना र प्रकाशनसम्बन्धी ऐन, २०४८ मा केही उल्लेख छैन।

छुट्ट्याउन आइपर्ने कठिनाइ आदिले गर्दा त्यो दैनिक व्यवहारमा ऐन जत्तिको प्रभावकारी हुँदैन। त्यसमा पनि थप एउटा सत्य के हो भने अदालती अभ्यासमा एउटैमात्र कुरा निश्चित हुन्छ र त्यो हो – परिणामको अनिश्चितता। ऐन हुँदा दैनिक रूपमा जोसुकैले पनि प्रयोग गर्न सक्ने हुन्छन्। हो, यस ऐनमा थुप्रै कमी कमजोरी र अप्ठ्यारापन छन्, तर पनि जतिसुकै कमीकमजोरी भए पनि भोलिको लागि आधार यही नै बन्दछ। भोलिका दिनमा जस्तोसुकै कठोर सरकार आए पनि यी प्रदत्त हकहरूलाई घटाउने वा कटाउने गर्नको लागि निकै निधार खुम्च्याएर सोच्नुपर्ने हुन्छ। तसर्थ यो ऐन ल्याइनु नै पहिलो महत्त्वपूर्ण उपलब्धि मान्नुपर्छ। यो भोलिको लामो यात्राको लागि आधार बिन्दु हो, भोलिको लागि जग हो।

सूचनाको हकसम्बन्धी मान्यता/सिद्धान्तहरूबमोजिम निर्माण

सूचनाको हकसँग सम्बन्धित विभिन्न सिद्धान्तहरूलाई यसअघि नै उल्लेख गरिसकिएको छ। यो ऐनको व्यवस्थाहरू धेरैजसो ती सिद्धान्तहरूसँग मेल खाएका छन्। जस्तै: अधिकतम सूचना प्रवाहको सिद्धान्तलाई ऐनको दफा ३(२) ले प्रत्याभूत गरेको छ भने सोही दफाको उपदफा (३) को प्रतिबन्धात्मक वाक्यांशले “सूचना प्रवाह नगर्नु पर्ने उचित र पर्याप्त कारण भएकोमा बाहेक त्यस्तो सूचना प्रवाह गर्ने दायित्वबाट सार्वजनिक निकाय पन्छन पाउने छैन” भनी दायित्व नै निर्धारण गरिदिएको छ। हुन त मस्यौदा निर्माण कार्यदलले ‘स्पष्ट र तत्काल खतरा’ को अमेरिकन सिद्धान्तलाई प्रत्यक्ष रूपमा भित्र्याउन खोजेको थियो।^{५६} तर त्यस किसिमको व्यवस्था ऐनमा भएन।

त्यस्तै, सार्वजनिक निकायको फराकिलो परिभाषा पनि सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन २०६४ मा समेटिएको छ (दफा २[क])। जनताले मागे पनि नमागे पनि

^{५६} स्पष्ट र तत्काल खतरा (Doctrine of Clear and Present Danger) का सिद्धान्तका प्रतिपादक अमेरिकी न्यायाधीश ओलिभर वेण्डेल होम्स हुन् र उनले शेड्क वि. यु.एस. को सन् १९१९ को मुद्दामा यो सिद्धान्तको प्रतिपादन गरेका हुन्। यो सिद्धान्तको प्रतिपादनको कारण अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताले स्पष्ट र तत्काल खतराको स्थिति पैदा गर्दछ भने संविधानले अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताको विरुद्धमा कंग्रेसले कानून बनाउन नपाउने संवैधानिक व्यवस्था भए पनि कंग्रेसले कानून बनाएर रोक लगाउन सक्छ भन्नेको लागि प्रतिपादन गरिएको थियो। तर कार्यदलले यो सिद्धान्तलाई सकारात्मक अर्थ दिएर प्रयोग गर्न खोजेको थियो। विधेयक पेश गर्ने बेलामा नै स्पष्ट र तत्काल खतरा भन्ने भाग नै हटाएर विधेयक पेश भयो। ऐन बन्दा यी दुवैको सट्टामा ‘उचित र पर्याप्त कारण’ भन्ने राखियो। यी सबैको लागि क्रमशः हेर्नुहोस्— विधेयक मस्यौदा कार्यदलको मस्यौदाको दफा ४ को उपदफा (४) र व्याख्यात्मक टिप्पणी पृ. ४, सूचनाको हकसम्बन्धी विधेयक, २०६३ को सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको विधेयकको दफा ३ र सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन, २०६४ को दफा ३ उपदफा (३) प्रतिबन्धात्मक वाक्यांश।

सूचना प्रवाह गर्नुपर्ने, खुला सरकारको प्रवर्द्धन (प्रस्तावना), सूचनादाताको संरक्षण (दफा २९), स्वतन्त्र निकाय (सूचना आयोग; दफा ११ देखि २६) आदि व्यवस्थालाई अवलम्बन गर्नु यस ऐनका सकारात्मक पक्ष हुन् ।

संवैधानिक व्यवस्थाभन्दा ऐन उदार

२०४७ सालको संविधानको धारा १६ ले “प्रत्येक नागरिकलाई सार्वजनिक महत्त्वको कुनै पनि विषयको सूचना माग्ने र पाउने हक हुने छ । तर यस धारामा लेखिएको कुनै कुराले कानूनबमोजिम गोप्य राख्नुपर्ने सूचनाको जानकारी दिन कर लगाएको मानिने छैन” भन्ने व्यवस्था गरेको थियो भने वर्तमान नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा २७ ले “प्रत्येक नागरिकलाई आफ्नो र सार्वजनिक सरोकारको कुनै पनि विषयको सूचना माग्ने र पाउने हक हुने छ । तर कानूनद्वारा गोप्य राख्नु पर्ने सूचनाको जानकारी दिन कसैलाई कर लगाएको मानिने छैन” भन्ने व्यवस्था गरेको छ ।

यी दुई ओटा संवैधानिक व्यवस्थाको मौलिक भिन्नता भनेको अन्तरिम संविधानले ‘आफ्नो’ विषयको पनि सूचना माग्ने पाउने व्यवस्था थप गरेको छ भने ‘सार्वजनिक सरोकार’ को भन्नेपछि ‘कुनै पनि विषयको’ भन्ने थप व्यवस्था राखेर केही प्रस्टता दिन खोजेको छ । तर अर्थमा खासै भिन्नता छैन ।

यी दुवै धाराको मूल कुरा के हो भने सरकारले वा सार्वजनिक निकाय आफैले सूचना दिनुपर्ने कर्तव्यको सिर्जना गरेको छैन । केवल माग्ने पाउने अधिकार र मागेमा दिनुपर्ने कर्तव्यको मात्र सिर्जना गरेको छ । तर ऐनको व्यवस्था योभन्दा एक कदम अगाडि गएर “सूचनाको वर्गीकरण र अद्यावधिक गरी समय समयमा सार्वजनिक प्रकाशन तथा प्रसारण गर्ने गराउने” (दफा २[क]) ‘दायित्व’ नै सिर्जना गरेको छ भने आफ्नो कार्यालयसँग सम्बन्धित कम्तीमा १३ किसिमका सूचना प्रकाशित गर्नुपर्ने अनिवार्यता सिर्जना गरेको छ (दफा ५[३]) । यसको अर्थ हो कसैले माग्नु वा नमाग्नु तर सार्वजनिक निकायले प्रकाशन गर्नुपर्ने कर्तव्य रहनु हो । त्यसैले यस अर्थमा यो ऐन संविधानभन्दा एक कदम अगाडि रहेको भन्नु अतिरञ्जना हुँदैन ।

सुधार हुनुपर्ने पक्ष

यो ऐनका उल्लिखित लगायतका सकारात्मक पक्ष हुँदाहुँदै पनि निम्न कुराहरूमा सुधार हुनुपर्ने देखिन्छ:

सार्वजनिक निकायको परिभाषा

सार्वजनिक निकायको परिभाषा सूचनाको हकसम्बन्धी सिद्धान्तसँग मेल त खान्छ । तर ऐनका अन्य व्यवस्था र नेपाली संस्कारलाई मध्यनजर गरेर मूल्याङ्कन गर्ने हो भने यो यति व्यापक र महत्त्वकाङ्क्षी छ कि यसको व्यापकता नै यसको कमजोरीमा परिणत हुने सम्भावना बढी देखिन्छ । सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन, २०६४ को दफा २(क) ले सार्वजनिक निकायको परिभाषा गरेको छ, जसमा राजनीतिक दल तथा सङ्गठन, (दफा २[क] नं. ५) प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा नेपाल सरकार वा विदेशी राष्ट्र वा अन्तर्राष्ट्रिय सङ्घसंस्थाबाट रकम प्राप्त गरेर सञ्चालन भएका गैरसरकारी सङ्घसंस्थाहरू^{५७} आदि पनि परेका छन् । परिभाषाको यो व्यवस्थालाई मात्र अलग गरेर हेर्दा यसको पहुँच सबै क्षेत्रमा परेको हुँदा साह्रै राम्रो देखिन्छ ।

तर यसपछिका व्यवस्थालाई पनि साथमा राखेर हेर्नो भने यसको चित्र अलि भिन्नै देखिन्छ । जस्तै, ऐनको दफा ६ उपदफा (१) मा “सार्वजनिक निकायले आफ्नो कार्यालयको सूचना प्रवाह गर्ने प्रयोजनको लागि सूचना अधिकारीको व्यवस्था गर्नेछ” भन्ने बाध्यात्मक व्यवस्था राखिएको छ । यस प्रयोजनको लागि कार्यालय प्रमुखले आफ्नो कार्यालयसँग सम्बन्धित सूचना नियमित रूपमा सूचना अधिकृतलाई उपलब्ध गराउनुपर्ने व्यवस्था गरेको छ । त्यस्तै दफा ९ ले सूचना अधिकारीले सूचना उपलब्ध नगराएमा वा सूचना दिन अस्वीकार गरेमा वा गलत सूचना दिएमा वा आंशिक सूचना दिएको खण्डमा कार्यालय प्रमुखसमक्ष उजुरी दिनसक्ने व्यवस्था गरेको छ । यो पदाधिकारीको व्यवस्थाको पालना गर्ने व्यवस्था ठूला राजनीतिक दल तथा सङ्घसंस्थाको लागि त सम्भव होला तर स-साना राजनीतिक दल तथा सङ्घसंस्थाको लागि भने असम्भवप्रायः छ । त्यसैले त्यस हदसम्म यो ऐन कार्यान्वयन हुन सक्दैन ।

सूचनाको दस्तुर

ऐनको दफा १(२) ले यो ऐन प्रमाणीकरण भएको मितिले तीसौँ दिनबाट लागू हुने घोषणा गरेको छ । त्यस व्यवस्थाअनुसार २०६४ भदौ २ गतेबाट यो ऐन लागू भैसकेको छ । यसको अर्थ अब कुनै पनि नेपाली नागरिकले ऐनले परिभाषित गरेका जुनसुकै सार्वजनिक निकायसँग सम्बन्धित सूचना माग्ने अधिकारको

^{५७} यसलाई कार्यदलले आफ्नो मस्यौदामा समावेश गरेको थिएन र सूचना तथा सञ्चार मन्त्री दिलेन्द्रप्रसाद बडुले संसदमा विधेयकको रूपमा प्रस्तुत गर्दा पनि यो समावेश भएको थिएन ।

सिर्जनासमेत भैसकेको छ । तर ऐनको दफा ८ ले दफा ७ बमोजिम सूचना माग गर्दा निवेदकले तोकिएबमोजिमको दस्तुर सम्बन्धित निकायमा बुझाउनु पर्नेछ, भनेर व्यवस्था गरेको र सूचनाको दस्तुर तोक्ने नियमावली अहिलेसम्म बनी नसकेको हुनाले यसको कार्यान्वयन गर्न कठिन छ । 'तोकिएको' वा 'तोकिएबमोजिम' भन्नाले त्यस ऐनको उद्देश्य कार्यान्वयन गर्न बनेको नियममा तोकिएको बुझिने भएको (दफा २[ट]) र नियम नबनुञ्जेल काम चलाउन निर्णय गर्ने अधिकार पनि कसैलाई नदिइएको हुनाले नियम नबनुञ्जेलसम्म यो ऐनबमोजिम कसैले पनि सूचना पाउन सक्ने सम्भावना देखिँदैन ।

ऐनको यो व्यवस्थाको परिणामस्वरूप सर्वोच्च अदालतले अरू तेस्रो मुद्दामा बनाइदिएका नियम पनि समाप्तप्रायः भएको हुनाले अन्योल सिर्जना गरेको छ ।^{१८} कुन्ति कुन अर्थमा हो विधेयक मस्यौदा कार्यदलले पनि नियम बनाउने अधिकारसम्बन्धी व्यवस्थाको व्याख्यात्मक टिप्पणीमा 'तत्काल नियम नबने पनि प्रस्तुत ऐन लागू गर्न कुनै कानूनी अड्चन हुने देखिन्न' (दफा ३४) भनेर व्याख्या गर्‍यो । त्यतिमात्र नभई कार्यदलकै एक जना सदस्य (तारानाथ दाहाल) अहिले पनि 'ऐनले अधिकांश बुँदा स्पष्ट गरिसकेकाले कार्यान्वयनका लागि नियमावली पर्खन नपर्ने' (कान्तिपुर २०६४) बताइराखेका छन् । हुन सक्छ, यसले लागतको आधारमा दस्तुर निर्धारण गर्ने भनेको हुनाले त्यसैको आधारमा यस्तो लेखियो वा भनिएको होला । तर यो पनि अनुमान हो । किनभने कार्यदलले पेश गरेको व्याख्यात्मक टिप्पणीमा पनि नाम त व्याख्यात्मक छ तर त्यसमा व्याख्याचाहिँ छैन । अर्कोतर्फ, उहाँ नै प्रमुख रहेको संस्थाको समेत संलग्नता रहेको आर्टिकल १९ को सिफारिस भने त्यसभन्दा भिन्न छ ।^{१९}

^{१८} गोपाल सिवाकोटीसमेत वि. श्री ५ को सरकार अर्थ मन्त्रालयसमेत, नेपाल कानून पत्रिका, २०५१, अङ्क ४, पृ. २५६, नि.नं. ४८९५ । यस मुद्दामा सर्वोच्च अदालतले सूचनाको हकको कार्यान्वयनको लागि विभिन्न ८ ओटा नियम बनाइदिएको थियो । जसको नियम (५) मा "नक्कल दिँदा नियमको अभाव भए लागेको यथार्थ खर्च दस्तुरको रूपमा लिएर नक्कल प्रमाणित गरेर दिने" भनी दस्तुरसँग सम्बन्धित नियम बनाइदिएको थियो । तर सोही आदेशमा "माथि १ देखि ८ प्रकरणसम्मका कार्यविधि आवश्यक नियम कानून नबनेसम्म लागू रहनेछन्" भनी उल्लेख भएकोले सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन बनिसकेपछि यी नियमहरू निष्प्रयोजन भैसकेका छन् । सार्वजनिक निकायका प्रमुख सूचनाको हकप्रिय भएमा नियम नबनिसकेको भनी त्यसैलाई आधार मानेमा बाहेक यो नियम निष्प्रयोजन भैसकेको छ ।

^{१९} "Article (sic) 8 should state clearly that only the costs of duplication and delivering the requested information can be charged to the applicant. A central fee structure should be published in advanced." हेर्नुहोस् फ्रिडम फोरम र अरू (सन् २००८: १३) । यसको नेपाली अनुवाद पनि छ । तर त्यो अनुवाद यति गलत छ कि त्यसको भर गर्ने सकिँदैन; जस्तै- "The fact

आयोगले यदि त्यही सोचेको हो भने त्यो पनि गलत छ । किनभने नियम बन्ने हो भने मूल्यमा एकरूपता आउँछ । तर लागतकै आधारमा भन्ने हो भने त्यो किसिमको एकरूपता आउँदैन । त्यस अतिरिक्त सूचना दिन नचाहेको हो भने दस्तुर तोकिएवमोजिम हुने भन्ने ऐनमा व्यवस्था भएको र नियम बनी नसकेकोले सूचना दिन नसक्ने भनेर पन्छिन सजिलो बाटो छ । यस अर्थमा कार्यदल आफैले त्रुटि गरेको छ । सूचनाको हकसम्बन्धी विधेयक संसदमा पेश गर्दा विधेयक प्रस्तुतकर्ता तत्कालीन सूचना तथा सञ्चार मन्त्रीले पनि दस्तुरको सम्बन्धमा ऐनमा नै तोक्न उपयुक्त नहुने भन्दै नियम बनाउनु पर्ने कारणमा “वास्तविक लागतको आधारमा सूचना उपलब्ध गराउँदा लाग्ने दस्तुरसम्बन्धी व्यवस्था नियममा तोक्न उपयुक्त हुने” भन्ने र बनाइने नियमको प्रकृति तथा त्यसबाट पर्न सक्ने प्रभावमा “सूचना प्राप्त गर्दा लाग्ने दस्तुरको बारेमा नियममा नै उल्लेख भई स्पष्टता हुने”^{६०} भन्ने कारण दिनु भएको छ । तर अहिलेसम्म नियम बन्न सकेको छैन ।

पुनरावेदनसम्बन्धी व्यवस्था

दफा १० ले सूचना अधिकृतले सूचना नदिएमा वा आंशिक दिएमा वा गलत सूचना दिएमा सम्बन्धित कार्यालय प्रमुखसमक्ष उजुरी दिने र यदि कार्यालय

that political parties fall within the scope of the RTI Act is somewhat unusual, as is the fact that NGOs are covered even when not funded by the Nepali State. Although NGOs and political parties work for the public good or seek to influence public policy, they do not ordinarily perform explicitly public responsibilities (although their members may do so) and for this reason are usually not covered by RTI legislation, except in the four situations described above. At the same time since their purpose is to advance the public interest, political parties and NGOs may have little reason to object to a duty to provide information to the public (page no. 8) यसको नेपाली अनुवाद यसरी गरिएको छ, “सूचनाको हकसम्बन्धी ऐनको क्षेत्राधिकार भित्र राजनीतिक दलहरू रहने तथ्य र राज्यबाट आर्थिक भार नवेहोरिएका गैरसरकारी संस्थाहरू पनि यस ऐनको क्षेत्रभित्र रहने तथ्य केही असामान्य छ । यद्यपि राजनीतिक दल र गैरसरकारी संस्थाहरूले सार्वजनिक हितका लागि काम गर्दछन् वा सार्वजनिक नीति अख्तियार गर्दछन् तर तिनीहरूले साधारणतया पूर्ण रूपमा सार्वजनिक उत्तरदायित्वहरू बहन गर्ने कार्य गर्दैनन् । त्यसकारण ती संस्थाहरू सामान्यतया माथि वर्णित चौथो अवस्थामा बाहेक सूचनाको हकसम्बन्धी कानूनको क्षेत्रभित्र समेटिँदैनन् । त्यसै गरी उनीहरूको उद्देश्य जनताको हितलाई बढावा दिने हो भने राजनीतिक दल र गैरसरकारी संस्थाहरूमा जनतालाई सूचना प्रदान गर्ने दायित्व हुनुको थोरै कारण हुन सक्छ” (हेनुहोस् फ्रिडम फोरम र अरू सन् २००७: ८) । यो मात्रै नभई यस्ता गलत अनुवादका त्रुटिहरू धेरै छन् ।

^{६०} हेनुहोस् सूचनाको हकसम्बन्धी विधेयक, २०६३: प्रत्यायोजित व्यवस्थासम्बन्धी टिप्पणी क्र. सं. २ ।

प्रमुखले गरेको निर्णयमा चित्त नबुझे त्यस्तो निर्णयको जानकारी पाएको मितिले ३५ दिनभित्र आयोगसमक्ष पुनरावेदन दिनसकिने व्यवस्था गरेको छ । यो व्यवस्था सिद्धान्ततः सकारात्मक व्यवस्था हो । तर अधिकारको अभ्यासको क्रममा यो व्यवस्था पनि अव्यावहारिक हुने निश्चित छ । किनभने आयोगको कार्यालय काठमाडौँमा रहने भएकोले पुनरावेदन गर्नको लागि मेची महाकाली सबैतिरबाट काठमाडौँमै आउनुपर्ने हुनाले यसको प्रयोजन खासै हुँदैन । हुन त आयोगले आवश्यकताअनुसार नेपालका विभिन्न स्थानमा आफ्नो कार्यालय खोल्न सक्ने छ (दफा २१) भन्ने व्यवस्था गरे पनि यो सरल रूपमा कार्यान्वयन हुने अवस्था छैन । किनभने ऐनको दफा २० ले प्रस्ट रूपमा “आयोगले आफ्नो दफा ९ बमोजिमको पुनरावेदनको कारवाही र किनारा गर्ने अधिकार बाहेकका” भनी पुनरावेदनमा कारवाही र किनारा गर्ने अधिकारलाई केन्द्रमा नै राखी उजुरीको छिनोफानो गर्ने अधिकारलाई प्रत्यायोजनीय नबनाएको हुनाले जहाँबाट भए पनि पुनरावेदन गर्नको लागि काठमाडौँ नै आइपुग्नु पर्छ । साथै यो पुनरावेदनको कारवाही अन्य सामान्य अदालतमा गरिने मुद्दाभन्दा भ्रूभ्रटिलो र खर्चिलो हुने कुरामा कुनै सन्देह रहँदैन । त्यसैले दफा २१ बमोजिम ‘नेपालका विभिन्न स्थानमा खोलिने कार्यालय’को काम सूचनाको हकसम्बन्धी शिक्षा दिने कार्यालय मात्र हुनेसक्ने सम्भावना देखिन्छ । पहिला सूचना पाउने कानून नभएर मानिस सूचना कम पाउँथे, अब सार्वजनिक निकायले सूचना नदिए त्यसको विरुद्धमा सस्तो र सुलभ कानूनी उपचार नभएर सूचना कम पाउँछन् । परिणाम भएकै उस्तै हुन्छ । हुन त ऐनको मस्यौदा गर्ने क्रममा “अदालतको काम कारवाही लामो र जटिल भई समयमा नै मुद्दाको किनारा नहुँदा न्याय पाएको अनुभूति पक्षले नगर्ने जस्ता स्थितिको अन्त्य गर्न र ‘ढिलो न्याय दिनु न्याय नदिनु सरह ‘हो’ भन्ने न्यायशास्त्रको आधारभूत मान्यता अनुरूप छिटो, छरितो र सुलभ किसिमले न्याय दिन राष्ट्रिय सूचना आयोगले छिटो विवादहरू टुङ्गो लगाई शीघ्र सूचनाको प्रवाह हुन सकोस्”^{६१} भन्ने उद्देश्य राखिएको देखिन्छ । तर परिणाम त्यसो हुन सकेन । पुनरावेदनसम्बन्धी व्यवस्थाको विषयमा आर्टिकल १९, नेपाल पत्रकार महासङ्घ र फ्रिडम फोरमको ‘टिप्पणी’ मा उल्लेख गरिएको भए पनि यो अव्यावहारिकताप्रति प्रवेश नै गरेको छैन (फ्रिडम फोरम र अरू सन् २००८: १६-१७) । त्यसैले त्यो अध्ययन पनि ज्यादा सैद्धान्तिक र कम व्यावहारिक देखिन्छ ।

^{६१} हेनुहोस् दफा २० को व्याख्यात्मक टिप्पणी, सूचनाको हकसम्बन्धी विधेयक मस्यौदा कार्यदल (२०६३) द्वारा प्रस्तुत सूचनाको हकसम्बन्धी विधेयक र व्याख्यात्मक टिप्पणी सहितको प्रतिवेदन, भाग ४, पृ. ९ ।

सूचनाको वर्गीकरण गरेको चित्त नबुझे उजूरी दिने

ऐनको दफा २७ ले मुख्य सचिव, सम्बन्धित मन्त्रालयको सचिव तथा कार्यालय प्रमुख तथा मुख्य सचिवले तोकेको सम्बन्धित विशेषज्ञ सदस्य रहेको समितिले सूचनाको वर्गीकरण गर्ने व्यवस्था गरेको छ। सोही दफाको उपदफा (३) ले सो समितिले वर्गीकरण गरेको सूचनामा चित्त नबुझेमा आयोगमा पुनरावलोकन गर्ने व्यवस्था गरेको छ। यो व्यवस्था पनि प्रथम दृष्टिमा अत्यन्त सकारात्मक छ। तर पुनरावलोकन गर्ने व्यक्तिलाई सरकारसँग कति सूचना छन् र कुन सूचना वर्गीकृत भयो भन्ने विषयमा जानकारी भएको खण्डमा मात्र त्यो अधिकारको प्रयोग हुनसक्छ। नत्र सरकारसँग के कस्ता विषयका कति सूचना छन् र कुन कुन वर्गीकरणमा परे, कुन कुन वर्गीकरणमा परेनन् भन्ने थाहा नभई पुनरावलोकनको अधिकार प्रयोग गर्न सकिने देखिँदैन। यस अधिको कानूनले अप्रकाशित रहेका सरकारी कागजात जानकारीमा ल्याउन मनाही गरेको कारणले कतिपय सरकारी लिखतहरू अहिलेसम्म प्रकाशमा आएका छैनन्।

वर्गीकरणमा अर्को समस्या

हरेक सङ्घसंस्था तथा राजनीतिक दलका कतिपय आन्तरिक नीति, निर्णय, योजना आदि विषय सार्वजनिक गर्न नमिल्ने प्रकृतिका हुन्छन्। सार्वजनिक निकायको परिभाषामा परेको दफा (२) खण्ड (क) उपखण्ड (५) र (८) अन्तर्गत सार्वजनिक निकायको परिभाषामा राजनीतिक दल तथा अन्य गैरसरकारी सङ्घसंस्थासमेत परेका छन्। यसले गर्दा ती संस्थाले आफ्ना सबै सूचना सार्वजनिक गर्नुपर्छ भनी कानूनी बाध्यता सिर्जना गर्न पनि कानून तथा व्यावहारिक दृष्टिले उचित हुँदैन भने आफ्नो 'आन्तरिकता' को खोलको आधारमा ती संस्थाले सूचनालाई सार्वजनिक नगर्न सक्ने खतरा पनि त्यत्तिकै रहन्छ। त्यसैले यस्तो अवस्थामा के गर्ने, वर्गीकरणमा पर्ने र नपर्ने भनेर छुट्याउने हो भने केको आधारमा को को बसेर छुट्याउने, भन्ने प्रश्न अनुत्तरित नै छ। वर्गीकरण गर्नु नपर्ने हो भने यस्ता संस्थालाई सार्वजनिक निकायको परिभाषाभित्र पार्नुको कानूनी औचित्य केही रहँदैन। त्यसैले यो ऐनको कार्यान्वयनमा यो अर्को अवरोधको रूपमा रहेको छ।

कार्यदलले दिएको मस्यौदामा "सरकारी कार्यालयमा रहेका दफा ४ को उपदफा (३) सँग सम्बन्धित अभिलेख, लिखत वा सूचनाको संरक्षणका लागि नेपाल सरकारले लिखतको वर्गीकरण गर्न" (दफा २८[१]) भनेर सरकारी निकायमा रहेको सूचनालाई मात्र वर्गीकरण गर्ने गरी सीमित गरेको थियो। तुलनात्मक रूपमा यो केही व्यावहारिक व्यवस्था पनि थियो। तर ऐनको रूपमा

आइपुग्दा 'सरकारी कार्यालयमा रहेका' भन्नेको सट्टा 'सार्वजनिक निकायमा रहेका' भनेर परिवर्तन भई आइपुग्यो । यो शब्द परिवर्तनको परिणाम यति व्यापक हुन पुग्यो कि गैरसरकारी निकायहरू पनि यसमा परे । अब ती निकायमा रहेका सूचनाको वर्गीकरण कसरी गर्ने हो ? कसले गर्ने हो ? मुख्य सचिवको अध्यक्षतामा रहेको समितिले नै गर्ने भन्ने हो भने सम्बन्धित संस्थाको प्रतिनिधि नरहने समितिले कसरी गर्दछ ? भन्ने प्रश्नहरू अनुत्तरित छन् । फेरि अर्को समिति बनाउने हो भने त्यो सम्बन्धी व्यवस्था ऐनमा देखिँदैन । सम्बन्धित दलका व्यक्ति नै बस्ने हो भने आफूलाई असर पर्ने जति सबै वर्गीकरणमा पर्दछन् । सूचनाको हकको के अर्थ ? त्यसैले ऐन बनाउने बेलामा विधायिकाले यस्ता व्यावहारिक पक्षलाई ख्यालै नगरी सस्तो लोकप्रियतामा भूलेको हो कि जस्तो भान पर्दछ ।

कर्मचारीको दायित्व

ऐनको दफा २९ (१) ले सार्वजनिक निकायमा भएको वा भैरहेको वा हुनसक्ने भ्रष्टाचार, अनियमितता र प्रचलित कानूनबमोजिम अपराध मानिने कुनै कार्यको सूचना दिनु सम्बन्धित सार्वजनिक निकायका कर्मचारीको दायित्व हुने छ, भन्ने कर्तव्य तोकेको छ । यस दफामा उल्लिखित 'दायित्व' शब्द मस्यौदाकर्ता र विधि निर्माणकर्ताले विधिशास्त्रीय अर्थ नबुझीकिन प्रयोग गरेको देखिन्छ ।^{६२} विधिशास्त्रमा दायित्वको अर्थ कर्तव्य नै हो ।^{६३} जहाँ दायित्वको उल्लङ्घन हुन्छ, त्यहाँ उल्लङ्घनकर्ताले सजायको भागी हुनुपर्दछ । कुनै कार्यालयको कुनै कर्मचारीले भ्रष्टाचार वा अन्य अपराध गरेको प्रमाणित भयो भने त्यहाँ त्यस बेलामा रहेका अन्य कर्मचारीलाई सजाय गर्न सकिँदैन । फेरि कुनै एउटा कर्मचारीले भ्रष्टाचार वा अन्य कानून विपरीत कसूर गर्‍यो भने क-कसलाई दायित्वाधीन गराउने ? त्यो पनि समस्या नै हुन्छ । त्यसैले यो शाब्दिक रूपमा मात्र कर्मचारीको 'दायित्व' को रूपमा राख्नु र नराख्नुमा खासै केही पनि अन्तर देखिँदैन ।

^{६२} कार्यदलले बुझाएको मस्यौदामा 'सार्वजनिक निकायमा भएको वा भैरहेको अनियमितता वा भ्रष्टाचार वा प्रचलित कानूनबमोजिम अपराध मानिने कुनै कार्यलाई खुला गर्न त्यस्तो सूचना सार्वजनिक गर्नु सम्बन्धित सार्वजनिक निकायका कर्मचारीको दायित्व हुनेछ' भन्ने थियो । ऐन भनेर आउँदा 'सार्वजनिक निकायमा भएको वा भैरहेको वा हुनसक्ने भ्रष्टाचार, अनियमितता र प्रचलित कानूनबमोजिम अपराध मानिने कुनै कार्यको सूचना दिनु सम्बन्धित सार्वजनिक निकायका कर्मचारीको दायित्व हुनेछ' भनेर 'हुनसक्ने' भन्ने शब्द थपिएको र केही शब्दहरू परिवर्तन गर्ने बाहेक जस्ताको तस्तै ऐन बनेको छ ।

^{६३} थप जानकारीको लागि फिजरल्याण्ड (सन् २००२: ४४६) ।

सूचनाको दुरुपयोग

सूचनाका दुरुपयोग भन्नाले के केलाई बुझ्ने ? दुरुपयोगको अर्थमा यो प्रश्न अत्यन्त जटिल प्रश्न हो । दफा ३१ (१) ले आफूले प्राप्त गर्दा उल्लेख गरेको प्रयोजनभन्दा बाहेक अन्य प्रयोजनको लागि प्रयोग गरे दुरुपयोग गरको मानिने व्यवस्था गरेको छ । कसैले सूचना प्राप्त गर्ने निवेदनमा 'अध्ययन प्रयोजनको लागि' वा 'जानकारीको लागि' भनेर ल्याएको सूचना पत्रकारलाई दिएर त्यो सूचना प्रकाशन वा प्रसारण हुँदा सूचना दुरुपयोग गरेको हुने कि नहुने ? यदि दुरुपयोग गरेको हुन्छ भने यो ऐनको के औचित्य भयो ? यदि दुरुपयोग गरेको हुँदैन भने यो दुरुपयोगसम्बन्धी व्यवस्थाको के औचित्य भयो । के कस्ता सूचना प्राप्त गर्न सकिँदैन गोप्य रहन्छन् भन्ने विषयमा ऐनले नै तोकेपछि यस्तो व्यवस्था राख्नुको पनि खासै औचित्य रहँदैन । वरु भोलि कुनै शासक कठोर रहेमा आफूले सूचना लिएर प्रकाशन वा प्रसारण गर्नेलाई सजाय गर्ने बाटो यो व्यवस्थाले खुला मात्र गरेको छ ।

हदम्याद

सूचना अधिकृतले सूचना नदिए वा गलत दिए वा अपूर्ण सूचना दिएमा कार्यालय प्रमुख समक्ष ७ दिनभित्र उजुरी दिनुपर्ने व्यवस्था ऐनको दफा ९ को उपदफा १ ले गरेको छ । त्यही दफाको उपदफा (२) ले कार्यालय प्रमुखले उजुरी सत्य देखिएमा सूचना अधिकारीलाई सूचना दिनको लागि कार्यालय प्रमुखले आदेश दिने व्यवस्था गरेको छ । तर कार्यालय प्रमुखले कति दिनभित्रमा उजुरीको जाँचबुझ गर्नुपर्ने हो सो कुरा उल्लेख छैन ।

यो दफाको विषयमा कार्यदलको प्रतिवेदन हेर्दा कार्यदलले सूचना नदिएको विरुद्धमा उजुरी गर्ने हदम्याद पनि सात दिन र कार्यालय प्रमुखले उजुरी छानविन गर्ने हदम्याद पनि ७ दिनको प्रस्ताव गरेको थियो ।^{६४} तर सो मस्यौदाबमोजिम

^{६४} हेर्नुहोस्— सूचनाको हकसम्बन्धी विधेयक मस्यौदा कार्यदलद्वारा प्रस्तुत सूचनाको हकसम्बन्धी विधेयक र व्याख्यात्मक टिप्पणी सहितको प्रतिवेदन (२०६३) । विधेयकको मस्यौदाको दफा ९ को उपदफा (११) “यस दफाबमोजिम सूचना अधिकृतले निवेदकको माग बमोजिम सूचना उपलब्ध नगराएमा वा सूचना दिन इन्कार गरेमा सो उपर चित्त नुबझ्ने निवेदकले त्यसरी सूचना नपाएको वा सूचना दिन इन्कार गरेको मितिले सात दिनभित्र कार्यकारी प्रमुख समक्ष उजुरी दिन सक्नेछ ।” उपदफा (१२) “उपदफा (११) बमोजिम प्राप्त उजुरीउपर छानविन गर्दा उजुरी मनासिब देखिएमा उजुरी परेको सात दिनभित्र कार्यकारी प्रमुखले उजुरीकर्ताको माग बमोजिमको सूचना उपलब्ध गराउनु पर्नेछ ।” त्यसैको व्याख्यात्मक टिप्पणी (नाम व्याख्यात्मक टिप्पणी राखिए पनि व्याख्या भने कम्ति पृ. ६ ।

बनेको विधेयक बन्दा कार्यालय प्रमुखले छानविन गरी निर्णय दिनुपर्ने ७ दिनको म्यादचाहिँ गायब भएको छ। संसदले पनि विधेयकबमोजिम नै ऐनको रूपमा पारित गरेको छ।

उजुरीको छानविन गरी निर्णय दिने हदम्यादलाई किन हटाइयो र सूचना अधिकृतको कार्यको विरुद्धमा उजुरी दिने हदम्याद, जुन नभए पनि फरक नपर्ने, चाहिँ बाँकी राखियो? यो एउटा पहेली बनेको छ। वास्तवमा भन्ने हो भने जसले सूचना पाएन वा सही र पूर्ण सूचना पाएन उसले उजुरी गर्ने हदम्याद नराख्दा पनि फरक पर्दैन। तर जसले उजुरी दियो, त्यसको सुनुवाई चाँडै गरी निकास दिनु चाहिँ बढी महत्त्वपूर्ण हो र त्यसमा चाहिँ हदम्याद राख्नु पर्थ्यो। तर राखिएन। त्यसैले कार्यालय प्रमुखले नचाहेमा लामो समयसम्म 'छानविन' गरेको गच्यै गरे भने पनि अनौठो नहुने भएको छ। पछि यो हकको प्रचलनको दौरानमा यो व्यवस्थाले समस्या खडा गर्ने निश्चित छ। त्यसैले यो व्यवस्थाको विरुद्धमा समयमा नै प्रश्न उठाएर संशोधन गर्नु उचित हुन्छ।

निष्कर्ष

फुटकर रूपमा केही कानूनले केही विषयमा जनतालाई सूचना दिने व्यवस्था धेरै अधिदेखि भए पनि र अनौपचारिक रूपमा सूचनाहरू बाहिर आइरहेका भए पनि एकीकृत रूपमा सूचनाको हकसम्बन्धी कानून नेपालमा थिएन। सर्वोच्च अदालतले सर्वोच्च अदालत नियमावलीमा व्यवस्था गरी आफू अन्तर्गतका सूचनामा प्रवेश गर्ने अधिकार दिए पनि यसको व्यवहारिक प्रयोग भएको भने देखिएन। नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ ले मौलिक हकको रूपमा नै प्रत्याभूत गरेपछि मात्रै यसको वास्तविक प्रयोग हुन थालेको हो। यो ऐन आएपछि पनि सूचना प्राप्त गर्ने कार्यविधिको लागि कानून यो संविधानको आयु रहुञ्जेल नबन्नाले अदालतका व्याख्यामा नै भर पर्नु परेको थियो। यसले गर्दा दैनिक व्यवहारमा असुविधा थियो नै।

ठिलै भए पनि छुट्टै एकीकृत सूचनाको हकसम्बन्धी कानून ल्याइएको छ। यो राम्रो थालनी हो। यसका व्यवस्थाहरू राम्रा छन् तापनि सूचनाको हकसम्बन्धी कानूनमा तत्काल संशोधन नगरी नहुने व्यवस्थाहरू पनि छन्। थप सुधार नभई अपेक्षा गरेजसरी यो ऐन पूर्ण रूपमा कार्यान्वयन हुन सक्ने अवस्था ऐनको आद्योपान्त अध्ययनबाट देखिँदैन।

यी व्यवस्थाहरूलाई तत्काल संशोधन गर्न सकिएन भने यो ऐनले पनि सोचेजस्तो परिणाम दिन नसकी एउटा महत्वाकाङ्क्षी ऐनमा परिणत हुने

सम्भावना धेरै बलियो देखिन्छ । सूचनाको हकले राज्यसँग रहेका सूचनामा प्रवेश दिने भएको र राज्यले सूचना दिन नचाहेको अवस्थामा यो ऐनले खासै ठूलो परिणाम दिन नसक्ने हुन्छ । फेरि हामीकहाँ सूचनाको संस्कृति नभइसेकेको हुनाले पनि उपयुक्त कानूनी व्यवस्था आवश्यक हुन्छ ।

ऐनमा के कस्ता कमजोरी छन् त्यस विषयमा माथि नै उल्लेख भैसकेको हुनाले यहाँ पुनरुक्ति गरिएको छैन । त्यसैले ती कमजोरीहरूलाई जतिसक्दो चाँडो सुधार गर्नु पर्दछ । त्यसबाहेक यस ऐनको प्रभावकारी कार्यान्वयनको लागि सूचनाको संस्कृतिको विकास गर्ने तर्फको एउटा सुभाब प्रस्ताव गरेको छु ।

सूचनाको संस्कृति भन्नाले यहाँ सूचना माग्नेले पनि आफ्नो कानूनी अधिकार प्रयोग गरेरै माग्ने र सूचना दिनेले पनि कानूनले गोप्य राख्ने कोटीमा राखी वर्गीकृत सूचनाबाहेक सार्वजनिक महत्त्वका सूचनालाई आफैले प्रकाशन तथा प्रसारण गर्ने र सार्वजनिक रूपमा प्रकाशन तथा प्रसारण नभएका सूचना माग्न आउँदा तत्कालै दिने बानीलाई भनिएको हो ।

तर दुःखको कुरा, नेपालमा सूचनाको संस्कृतिका यी दुवै पक्षको विकास भएको छैन । सार्वजनिक निकायमा बस्ने पदाधिकारीहरू कानूनबमोजिमका आफ्ना दायित्वहरू उचित तत्परताका साथ पूरा गर्ने सेवामुखी हुन सकेका छैनन् भने अर्कोतर्फ, विशेष गरी, आमसञ्चारसँग सम्बद्धहरू पनि आफ्नो कानूनी अधिकार प्रयोग गर्नुभन्दा व्यक्तिगत सम्बन्ध बढाएर वा कानूनइतरको बाटोबाट नै काम लिन उपयुक्त ठान्ने गर्छन् । तसर्थ कानून भए पनि त्यो कानूनको प्रयोग हुन सक्दैन र यसले एउटा संस्कृतिको विकासमा नै नजानिदो किसिमले अवरोध सिर्जना भैराखेको छ । त्यसैले सूचनाको संस्कृतिको विकास गर्नु उपयुक्त हुन्छ । पत्रकारको अधिकार कुनै छुट्टै अधिकार नभई “जनताको अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताको अधिकारको पेसागत प्रयोग” (रवर्टसन सन् १९९३: ३०१) मात्रै हो र सूचनाको हकको सबैभन्दा बढी प्रयोग गर्ने अधिकार र कर्तव्य भएका आमसञ्चारकर्मीको यस विषयमा अत्यन्त महत्त्वपूर्ण भूमिका हुन्छ । सूचनाको संस्कृति बसाल्न सकिएन भने यो ऐन पनि सामाजिक व्यवस्था सुधार ऐन जस्तै किताबमा मात्र सीमित रहन नपुग्ला भन्न सकिँदैन ।

सन्दर्भ सामग्री

उप्रेती, भरतराज र कनकविक्रम थापा, सं. । २०४९ । नेपालको संवैधानिक कानून ।

काठमाडौं: कानून अनुसन्धान तथा विकास फोरम (फ्रिडिल) ।

उप्रेती, भरतराज, कल्याण श्रेष्ठ र कनकविक्रम थापा, सं. । २०५४ । नेपालको संवैधानिक कानून (दोस्रो जन्म) । काठमाडौं: कानून अनुसन्धान तथा विकास फोरम (फ्रिडिल) ।

कान्तिपुर । २०६४ । सूचना गोप्य छ ! ९ पुस, पृ. १ ।

कोइराला, भारतदत्त, संयोजक । २०५९ । विद्युतीय सञ्चारमाध्यमलाई व्यवस्थित र विकसित गरी सञ्चालन गर्नेवारेका सुझावहरू । अप्रकाशित प्रतिवेदन, श्री ५ को सरकार, सूचना तथा सञ्चार मन्त्रालय ।

जोशी, द्वारिकामान । २०५१ । नेपालमा सूचनाको हक र यसको प्रयोग । *संविधानसम्बन्धी लेखहरूको सँगालो* १७: १६-३३ ।

ज्वाली, शम्भुप्रसाद । २०५५ । *व्यक्ति र विचार: एक वकीलको संस्मरण र चिन्तन* । ललितपुर: जगदम्बा प्रकाशन ।

तिमल्सेना, रामकृष्ण । २०५५ । सूचनाको हक र नेपालको परिवेश । *कानून* ८: ३७-४० ।

दाहाल, काशीराज । २०४९ । *संवैधानिक कानून* । काठमाडौं: पैरवी प्रकाशन ।

फ्रिडम फोरम, आर्टिकल १९ र नेपाल पत्रकार महासङ्घ । सन् २००७ । *नेपालको सूचनाको हकसम्बन्धी कानूनमाथिको टिप्पणी* । Available at <http://www.article19.org/pdfs/analysis/nepal-rti-act-nepali.pdf>. Accessed on 16 March 2008.

भण्डारी, सुरेन्द्र । २०५६ । *संवैधानिक कानून* (तेस्रो संस्करण) । काठमाडौं: पैरवी प्रकाशन ।

रेग्मी, मुकुन्द । २०६१ । *संवैधानिक विकास र नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७* (भाग १ र २) । काठमाडौं: सीतादेवी रेग्मी र अरू ।

शर्मा, गोपाल । २०५५ । *नेपालको संवैधानिक कानून* (संवैधानिक सङ्घटको परीक्षण सहित; तेस्रो तथा अन्तिम संस्करण) । काठमाडौं: रामहरि खड्का ।

हमाल, राजेश र टङ्ग दुलाल । २०४९ । *संवैधानिक कानून* । काठमाडौं: सुमित्रा हमाल ।

हुमागाईं, देवराज । २०६२ । कानून नीति तथा सरकारी रवैया । *रेडियो पत्रकारिता: एफएममा समाचार र संवाद* । प्रत्यूष वन्त, शेखर पराजुली, देवराज हुमागाईं, कोमल भट्ट र कृष्ण अधिकारी, सं., पृ. ८७-१३७ । काठमाडौं: मार्टिन चौतारी ।

Abbott, Kenneth W. and Duncan Snidal. 2004 [2000]. *Hard and Soft Law in International Governance*. In *International Law: Classic and Contemporary Readings* (2nd edition). Carlotte Ku and Paul F. Diehl, eds., pp. 51-80. New Delhi: Viva Books.

Article 19, Centre for Policy Alternative, Commonwealth Human Rights Initiative, and Human Rights Commission of Pakistan. 2001. *Global Trends on the Right to Information: A Survey of South Asia*. Available at <http://www.article19.org/pdfs/publications/south-asia-foi-survey.pdf>, Accessed on January 2, 2002.

- Australian Law Reform Commission. 1995. *Open Government: A Review of the federal Freedom of Information Act 1982*. Australia: Australian Law Reform Commission.
- Burgers, J. Herman and Hans Danelius. 1988. *The United Nations Convention against Torture: A Handbook on the Convention against Torture and Other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment*. Dordrecht: Martinus Nijhoff Publishers.
- Dhungel, Surya P. S., Bipin Adhikari, B.P. Bhandari and Chris Murgatroyd. 1998. *Commentary on the Nepalese Constitution*. Kathmandu: DeLF, Lawyer's Inc.
- Emerson, Thomas I. 1967. *Toward A General Theory of the First Amendment*. New York: Vintage Book.
- Fitzlerland, P.J. 2002 [1966]. *Salmond on Jurisprudence* (12th edition). New Delhi: Universal Law Publishing Co.
- Freedom Forum, Article 19 and Federation of Nepalese Journalists (FNJ). 2008. *Memorandum on the Right to Information Act of the State of Nepal*. Available at <http://www.article19.org/pdfs/analysis/nepal-rti-act.pdf>, Accessed on 16 March 2008.
- Hamilton, Marci A. and Clemens G. Kohnen. 2003. The Jurisprudence of Information Flow: How The Constitution Constructs The Pathways of Information. *Cardozo Law Review* 25(1): 257-320.
- Klabbers, Jan. 1996. *The Concept of Treaty in International Law*. The Hague: Kluwer Law International.
- Mason, Anthony. 2000. The Relationship between Freedom of Expression and Freedom of Information. In *Freedom of Expression and Freedom of Information: Essays in Honour of Sir David Williams*. Jack Beatson and Yvonne Cripps, eds., pp. 225-241. Oxford: Oxford University Press.
- Moynihn, Daniel Patrick. 1998. *Secrecy*. New Haven: Yale University Press.
- Robertson, Geoffery. 1993. *Freedom, The Individual and the Law* (7th edition). London: Penguin Books.
- Robertson, Geoffrey. 2001. Freedom of Expression, Freedom of Information and the Requirements of Justice. In *Comprehensive Legal and Judicial Development: Toward an Agenda for a Just and Equitable Society in the 21st Century*. Rudolf V. Van Puymbroeck, eds., pp. 185-196. Washington D. C.: The World Bank.
- Sathe, S. P. 2006. *Right to Information*. New Delhi: LexisNexis Butterworths.
- Timalsena, Ram Krishna. 2003. *Right to Information: Philosophy, Law and Practice*. Kathmandu: Bigya Timalnsena.

अनुसूची १

सर्वोच्च अदालत नियमावली, २०१३, परिच्छेद ११

मिसिल र रजिष्ट्रारको निरिक्षण:

१२४. न्यायाधीश वा रजिष्ट्रारका लिखित आदेश बेगर कुनै पनि मुद्दाको मिसिल सर्वोच्च अदालतको भवनबाट हटाएर अन्त लैजान हुँदैन ।
१२५. न्यायाधीश, रजिष्ट्रारका असिस्टेन्ट रजिष्ट्रारको लिखित आदेश बेगर अफिसको कुनै पनि विभागको मिसिल वा अरू कागजपत्र सर्वोच्च अदालतको न्यायाधीश वा अफिसर कर्मचारीबाहेक अरू कसैलाई देखाउन हुँदैन ।
१२६. कुनै नालिस अपील वा अरू कारवाईको मिसिल कागजातको निरिक्षणको आदेशका लागि जोसुकैले निवेदन दिन सक्दछन् ।
१२७. त्यस्तो हरेक निवेदनपत्र परिशिष्ट (क) फाराम नं. ५ बमोजिमको तोकिएको फाराममा दिनु पर्छ । जुन मिसिल वा कागजपत्रको निरिक्षण गर्न इच्छा छ, त्यसलाई र जसले निरिक्षण गर्ने हो त्यस व्यक्तिको नाउँ किटेर लेखी साधारण वा तत्काल निरिक्षण कुनै चाहिँको लागि निवेदनपत्र दिएको हो र सो निरिक्षण किन गर्न चाहेको हो सो कारण समेत जनाई चाहिने टिकट दस्तुर निवेदनपत्रमा टाँसेर दिन पर्छ ।
१२८. अपील परी वा अरू किसिमले मुद्दामा मातहतका अड्डा अदालतबाट आएको मिसिलहरू व सर्वोच्च अदालतका मिसिलहरूको निरिक्षण गर्न चाहेमा देहायबमोजिमको दस्तुर लाग्नेछ ।
- (क) पक्ष वा निजको वारेसले दिएको निवेदनपत्रमा मोरु.....१५०
- (ख) मुद्दाका सरोकारवाला पक्षबाहेक अरूले दिएको निवेदनपत्रमा मोरु.....२१
- (ग) पक्ष वा निजको वारेसले तत्काल निरिक्षणको निवेदनपत्र दिएकोमा मोरु.....२१५०
- (घ) मुद्दाको सरोकारवाला पक्ष बाहेक अरूले तत्काल निरिक्षणको निवेदनपत्र दिएकोमा मोरु.....१०१

तर सरकारलाई सरोकार पर्ने मुद्दामामिलाका मिसिल निरिक्षणका लागि एटर्नी जनरल वा सरकारी वकील वा सरकारबाट अधिकृत गरिएका कुनै व्यक्तिले दिएको निवेदनपत्रमा कुनै दस्तुर लाग्ने छैन ।

१२९. निरिक्षणको निवेदनपत्र दिनको एघारबजेदेखि एक बजे भित्रमा दिनु पर्छ ।

१३०. निरिक्षणको आदेशमा उल्लेख भएको व्यक्तिले सो आदेशमा जुन दिन वा जति दिनका लागि अनुमति भएको छ, त्यस दिन वा त्यति दिनसम्म दिनको बाह्र बजेदेखि तीन बजेभित्र निरिक्षण गर्न सक्दछ ।
१३१. निरिक्षण गर्दा निरिक्षण कोठामा इन्स्पेक्शन क्लर्कका रोहवरमा गर्नु पर्छ ।
१३२. इन्स्पेक्शन क्लर्कहरूले परिशिष्ट (घ) फाराम नं. १ बमोजिमको ढाँचाको निरिक्षण रजिष्टर राख्नु पर्छ । त्यसमा लेखिने हरेक कुरा निजहरूले लेखी सकेपछि, पटकै पिच्छे आफ्नो नाउँको स्पष्ट अक्षरमा सही गर्नु पर्छ ।
१३३. निरिक्षण गर्न दिनु भन्ने हरेक आदेशमा निरिक्षण गर्न अनुमति पाएको व्यक्तिको नाउँको उल्लेख हुनु पर्छ ।
१३४. कुनै मिसिल वा कागजपत्रको निरिक्षणवारे भएको आदेश रेकर्ड कीपर वा इन्स्पेक्शन क्लर्कलाई देखाएमा मात्र यस आदेशमा उल्लेख भएको व्यक्तिले उल्लेख भएको मिसिल वा कागजपत्र आदेश भएका मितिले सात दिनभित्र दिनको बाह्र बजेदेखि तीन बजेसम्ममा कुनै बखत हेर्न पाउँछ ।

तर—

- (१) तत्काल निरिक्षणको आदेश रहेछ भने आदेशमा उल्लेख भएको व्यक्तिले रेकर्ड कीपर वा इन्स्पेक्शन क्लर्कलाई आफूले निरिक्षण गर्न इच्छा भएका दिनमा साढे दुई बजेअगावै सो आदेशको किनारामा सूचना लेखी दिनु पर्छ ।
 - (२) साधारण निरिक्षणको आदेश रहेछ भने आदेशमा उल्लेख भएको व्यक्तिले रेकर्ड कीपर वा इन्स्पेक्शन क्लर्कलाई आफूले निरिक्षण गर्न इच्छा भएको दिनको सूचना चौबीस घण्टाअगावै सो आदेशको किनारमा लेखी दिनु पर्छ ।
१३५. नियमका १३४ अन्तर्गत दिएको सूचना पाउनासाथ निवेदनपत्रमा लेखिएको मिसिल वा कागज पत्र जुन विभागमा छ, त्यस विभागमा सुपरिन्टेन्डेन्टसँग सो मिसिल वा कागज पत्र मागी पठाउनु पर्छ । त्यस्तो मागी पठाएमा सरोकारवाला सुपरिन्टेन्डेन्टले साधारण निरिक्षणको आदेश रहेछ भने जुन दिनलाई मागी पठाएको छ, त्यस दिनको साढे एघार बजे सम्ममा इन्स्पेक्शन क्लर्कले पाउने गरी पठाई दिनु पर्छ ।
- १३६ (१) मिसिल वा कागजपत्रको निरिक्षण गर्ने कुनै पनि व्यक्तिले निरिक्षण कोठामा कलम मसी ल्याउन र मिसिल कागजातको निरिक्षण गर्दा कुनै प्रकारको दाग चिन्ह लगाउन च्यात्न फार्न वा अरु कुनै किसिमबाट नोक्सानी पार्न हुन्छ ।
- (२) निरिक्षण गर्ने व्यक्तिले कागजपत्रको नक्कल लिनलाई दिने निवेदनपत्रमा भर्न चाहिने कुरासम्म पेन्सिलले टिप्न हुन्छ । नक्कलै उत्तार्न, उल्था गर्न, वा पहिलेदेखि आफूसँग भएको नक्कल वा उल्थामा भिडाई हेर्न कुनै हालतमा पनि पाइँदैन ।

स्पष्टीकरण— यस नियम बमोजिम पालन गर्नुपर्ने कुराको सूचना सबैले देख्ने ठाउँमा निरिक्षण कोठामा टासी दिनु पर्छ । नियम बर्खिलाप काम गरेमा सो कुरा तुरुन्त मिसिल विभागका सुपरिन्टेन्डेन्ट छेउ रिपोर्ट गर्नु पर्छ ।

१३७. विभागीय अफिसरहरू र निरीक्षणको आदेशमा उल्लेख भएको व्यक्ति बाहेक कसैलाई निरीक्षण कोठा भित्र आउन दिन हुँदैन ।
१३८. रजिष्ट्रारको लिखित आदेश बेगर औ रजिष्ट्रार राख्ने अफिसर रोहवरमा नभई न्यायाधीश, रजिष्ट्रार वा असिस्टेन्ट रजिष्ट्रार बाहेक अरू कसैलाई पनि सर्वोच्च अदालतको कुनै रजिष्ट्रार निरीक्षण गर्न दिनु हुँदैन । सर्वोच्च अदालतको कुनै गोप्य रजिष्ट्रारलाई भनी न्यायाधीश वा रजिष्ट्रार बाहेक अरू कसैलाई पनि निरीक्षण गर्न दिन हुँदैन ।
१३९. जुन विभागबाट मिसिल कागजात आएका हुन्, त्यस विभागमा ती जम्मै मिसिल कागजात इन्स्पेक्शन क्लर्कले रोज रोजको रोज रोजै फिर्ता पठाउनु पर्छ ।
१४०. त्यस्तो मिसिल वा कागजपत्र अर्को कुनै दिन पनि चाहिने भए इन्स्पेक्शन क्लर्कले त्यस कुराको टिप्पणी (नोट) गरी दिनु पर्छ । सरोकारवाला सुपरिन्टेन्डेन्टले पनि त्यस दिनलाई साढे एघार बजे सम्ममा फेरी पठाई दिनु पर्छ ।
१४१. यस परिच्छेदमा लेखिए बमोजिमको कामलाई इन्स्पेक्शन क्लर्क र निरीक्षण कोठा छुट्टै नरहेसम्म सो काम जुन विभागको जिम्मामा जुन कागज छ, उसै विभागबाट हुने छ ।

अनुसूची २

सूचनाको हकलाई २०४७ सालको संविधानमा मौलिक हकका रूपमा राख्ने कि नराख्ने भन्ने सम्बन्धमा संविधान मस्यौदाकारहरू बीच भएको बहस^{६५}

विश्वनाथ उपाध्याय: यहाँ अभिव्यक्त भावनाको कदर गर्दछु । तर त्यो अधिकार श्री ५ को सरकारले दिएन भने हामी अदालतमा निवेदन गर्न जान्छौं । त्यसमा कमसेकम तीन चार महिना लाग्छ । त्यसपछि ल भइगयो त भनेर सूचना दिइन्छ, त्यसले के अधिकारको रक्षा होला । मैले यो केही पनि बुझेको छैन ।

^{६५} मौलिक हककै रूपमा सूचनाको हकलाई २०४७ सालको संविधानले पहिलो पटक प्रत्याभूत गरेको र अन्य मौलिक हकको तुलनामा यो हक नै राख्ने कि नराख्ने राख्ने हो भने कुन रूपमा राख्ने भनेर आयोगमा सबैभन्दा लामो (बैठक नं. १४, १५ र १६) छलफल र बहस भएको थियो । त्यसैले सूचनाको हकको सम्बन्धमा आयोगमा भएको छलफलको विषयमा जानकारी राख्नु उपयुक्त हुने भएको हुनाले सो छलफलका मुख्य अंशहरूलाई यहाँ साभार गरिएको छ । यो रेगमी (२०६१: पृ. ५९६-६६७) बाट साभार गरिएको हो । यससम्बन्धमा राष्ट्रिय अभिलेखालयमा गएर सुन्न पनि सकिन्छ । मौलिक पाठका केही कुराहरूमाथि यहाँ साभार गर्ने क्रममा जोड थापिएको छ, जसलाई छद्मके अक्षर (*Italics*) बनाएर छुट्ट्याइएको छ ।

रमानन्दजी राख्नेमा नै हुनुहुन्छ। लामाजी (निर्मल लामा) को पनि राख्ने विचार आयो। यसमा पहिला रमानन्दजीको मस्यौदा एक रूपमा पेश भएको छ। त्यसमा लक्ष्मणजीबाट अर्को सुभाव आयो। विलकुलै भिन्न किसिमको छ। यसमा मलाई जानकारी चाहिएको छ, मलाई कुनैको नक्कल चाहिएको छ भने मैले गएर माग्न सक्छु, राज्यले मलाई दिनुपर्दछ भन्ने किसिमको आएको छ। विशुद्ध जानकारी दिने तर रेडियो, टिभी सबैको कर्तव्य हो। त्यो कर्तव्यको कुरा गरेको हो यो त भन्नु भयो। वास्तवमा दुवैको अर्थ विलकुल फरक छ। लक्ष्मणजीले भनेका अर्थमा रमानन्दजीको जुन मस्यौदा छ त्यो लागू हुने अधिकार हुनसक्दछ। तर लक्ष्मणजीले भनेको कसरी लागू होला त्यो मैले कल्पना गर्न सकेको छैन। हामीले पालन गराउन त बडो गाह्रो छ। त्यसैले ठीक रूपमा राख्ने हो भने रमानन्दजीकै मस्यौदालाई राख्नु पर्ला जस्तो लाग्छ। यसलाई हामी अदालतले भन्नुपऱ्यो भने यो नक्कल लिने हाम्रो अधिकार हुन्छ।

यो नै राख्ने भए राखौं। हुन त अहिले पत्रकारले गएर सोध्छ, पहिले सरकारले छैन भनिदिन्छ, अदालतमा निवदेन गर्न जान्छ, अदालतमा मैले त्यस्तो भनेको छैन भनिदिन्छ। हाम्रो नैतिकता र व्यवहारमा धेरै कुरा भर पर्दछ। केवल कानूनमा भन्दा पनि व्यवहारले सरकारी कर्मचारीले जहिले पनि त्यसो भनिदिन्छ।

अहिले हाम्रो विचारधारा पनि प्रस्ट छैन। अगाडि एक प्रकारको अधि मस्यौदा आयो, हाम्रो समझदारी अर्को भइराखेको छ। लक्ष्मणजीको प्रस्ताव अनुसार जो छ कुनै माध्यमबाट हामीले सूचना पाउने जितिलाई जनताको हक भन्ने हो, त्यस्तो हक लागू हुन सक्ने हो या होइन, त्यसलाई लागू गर्न सकिन्छ या सकिदैन। हामीले यसमा त राखौं तर त्यो हक लागू गर्न सकिन्न या सकिन्छ भने कुन किसिमले कसरी गर्न सकिन्छ? कुनै दिन कुनै ठाउँमा गोली चल्थो सरकारले त्यसको सूचना नै दिएन, अनि त्यो हाम्रो उपचार के त? उपाय के? हामी अदालतमा जानुपऱ्यो। तबसम्म त घटना भइसकेको हुन्छ, चार पाँच महिना भइसकेको हुन्छ। यसको केही उपयोगिता छ या छैन, यसलाई लागू गर्न हामीले सक्छौं या सक्दैनौं? यसमा अस्ति^{६६} पनि छलफल गर्दा पनि छलफल गर्दा ती मौलिक हकहरू मात्र हामीले राखौं जसलाई हामी लागू गर्न सक्दछौं। वास्तवमा सरकारले हामीलाई सूचना दिनुपर्ने हक नैतिक हक हो। उसको नैतिक वाध्यता हो जस्तो लाग्दछ। हामीले यसलाई कानूनी हकको रूपमा स्वीकार गरेर पनि त्यो लागू हुँदैन जस्तो लाग्दछ। त्यसैले जो अहिले रमानन्दाजीको मस्यौदा छ, त्यही नै सही छ जस्तो लाग्दछ हामीले यसलाई राखौं भने त राखौं, मेरो केही भन्नु छैन। यसलाई अझ विचार गरेर यसको काम छ या छैन? या त रमानन्दाजीकै मस्यौदामा पनि लेख्नु भएको छ। भरतमोहनजीको मस्यौदामा पनि 'सोधपुछ' गर्ने भनेको छ। 'अथवा' दुनियामा यस्तो कहीं छ या छैन त्यो पनि हेर्नुपऱ्यो। दुनियामा कतै नभएको हामीले मात्र भन्न लागेका छौं या दुनियाले प्रत्याभूत गर्न नसकेको हामीले मात्र वीणा उठाएका छौं।

^{६६} यहाँ 'अस्ति' भनिएको छ। तर २०४७ साल श्रावण २ गते यस विषयमा छलफल भएको देखिँदैन।

दुनियाका आधुनिक मुलुकहरूले पनि यस्तो हकलाई आकर्षण नदिएर किन मौलिकहकमा नराखे होला त ? यदि त्यो लागू हुन सक्ने भन्दै 'अथवा' 'र' भनेको छ। 'सोधपुछ' 'र' भनेको अर्थ अर्कै हुन्छ प्राप्त गर्ने हक कुरा अर्कै हुन्छ। मैले सोध्न पाउने अधिकार एक प्रकारको हो, सरकारले आफैँ सूचना दिनुपर्ने अधिकार अर्को हो ...।

हामीले मागेर सरकारले दिनुपर्ने कुरा त हिजो नै मन्जुर गरिसकेको हो। हामीहरूको एउटा अर्को सोचाइ पनि हिजो आएको थियो। लक्ष्मणजीले त्यस्तो प्रश्न उठाउनु भएको थियो। सरकार आफैँले साँचो सूचना दिएन भने जनताले आफैँ लागू गर्न सक्ने र सरकारले सत्य सूचना दिएन भने यो मौलिक हक हुनुपर्ने भन्ने हिजो प्रस्ताव आएको थियो। यस्तो अधिकार वास्तवमा हामीले ग्यारेण्टी गर्न मिल्दछ, या मिल्दैन ? यदि मिल्दछ भने कसरी त्यसलाई लागू गर्न सक्छौं ? यसको कुन माध्यम हुन सक्छ ? हामीले माग्दा सरकारले सूचना दिनुपर्ने विषयमा त हामीमा मतैक्यता भइसकेको थियो। अब त्यसमा कुनै विवाद छैन। तर हामीले मागे पनि नमागे पनि सरकार आफैँले पनि दिनुपर्ने र यदि दिँदैन भने जनताले अदालतमा गएर त्यसलाई लागू गराउन पाउनु भन्ने कुरा हिजो आएको थियो। अहिले संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय घोषणामा पनि त्यही अर्थमा हो अथवा अर्कै किसिमले हो त्यसमा के छ, रमानन्दजी भन्नुहोस्।

रमानन्दप्रसाद सिंह: हरेक प्रजातान्त्रिक सरकारले आफ्नैतर्फबाट सूचनाको प्रकाशन गर्ने गर्दछ। यदि त्यसमा छुटछाट भएमा हामीलाई यो हक रहेको अवस्थामा खोजी गर्न सक्दछौं। त्यसैमा छुटछाट भयो भने प्रजातान्त्रिक सरकारको सामान्य नैतिकता रेडियो लगायत सबै सञ्चार माध्यमहरू स्वतन्त्र हुनुपर्दछ। दुनियाँका प्रजातान्त्रिक विचारधारारू आचार व्यवहारका विषय वस्तुहरू स्वभावतः दिनुपर्ने हुन्छ। यदि सरकारले नदिइ लुकायो भने मानिसहरूले कठालो समात्ने गर्दछन्। त्यस्तै गराउने अधिकार हुनुपर्ने हुन्छ।

विश्वनाथ उपाध्याय: लक्ष्मणजीले हिजो यो कुरा उठाउनु भएको थियो। अर्को नयाँ आयाम थपेर हामीले यति त स्वीकार गरी सकेका थियौं। रमानन्दजीले जो अहिले भन्नुभयो। सरकार आफैँले पनि दिनुपर्दछ अन्यथा हामीले त्यसलाई अदालत गएर त्यसको यथार्थ मान्न सक्नुपर्दछ। त्यो व्यवस्था हुनुपर्ने भन्ने कुरा आएको हुनाले हिजोदेखि यो हाम्रो बहस लम्बिएको छ। जसले त्यसमा बहस गर्न खोज्यो, दृष्टिकोण नै फरक पऱ्यो। त्यसैले लक्ष्मणजीले भन्न खोजेको हो त्यसलाई कसरी लागू गर्न सकिन्छ, सकिँदैन त्यो सबकुरा उहाँले हामीलाई भन्नुपऱ्यो।

लक्ष्मण अर्याल: (उदाहरणसहित राख्नुपर्दछ, भन्ने उहाँको मत छ। लामो भएको हुनाले यहाँ उल्लेख गरिएको छैन।)

विश्वनाथ उपाध्याय: यो सूचनाको हकलाई कसरी लागू गर्न सकिने हुन्छ, भन्ने पनि लक्ष्मणजीले भन्नुपऱ्यो। यो लागू नभए पनि यसमा राख्ने भन्ने तपाईंको विचार हो कि के हो ? यो राख्ने हुन्छ, या हुँदैन भनेर विचार मात्रै पोखेर भएन। यो लागू हुन सक्ने छ कि छैन, यसलाई हकको रूपमा हामीले लागू गर्न सक्दछौं या सक्तैनौं र लागू हुन सक्तैन भने पनि

हामीले यहाँ राख्ने हो भन्ने हिजो त्यो पनि भएको थियो। यदि त्यस्तो नै गर्ने हो भने तपाईंको विचार के हो त्यो पनि प्रस्ट गरिदिनु पर्‍यो।

(त्यसपछि थुप्रै छलफल भएको छ। माधवकुमार नेपालले मौलिक हकमा नै राख्नु पर्दछ। राज्यले यदि दिँदैन भने दण्डको भागीदार हुनुपर्दछ भन्नु भएको छ। निर्मल लामा, भरतमोहन अधिकारीले पनि सूचनाको हकलाई मौलिक हकमा नै राख्नु पर्दछ भन्नु भएको छ।) त्यसपछि—

विश्वनाथ उपाध्याय: ...यसमा विस्तृत छलफल भयो। छलफलको परिणाम के भयो भने लक्ष्मणजीको प्रस्तावलाई पनि समावेश गर्ने किसिमले मस्यौदा आओस् भन्ने बहुसङ्ख्यक सदस्यहरूले विचार प्रकट गर्नुभयो। त्यसमा मेरो सम्मति छ। म रमानन्दजीको मस्यौदालाई मात्रै समर्थन गर्छु। त्यसमा मेरो सम्मति टिपोट गराउँछु। अब अरु कसैलाई सम्मति लेख्नु छ भने त्यो भन्नु पर्‍यो। होइन भने यो लक्ष्मणजीको प्रस्ताव हुनाले लक्ष्मणजीले मस्यौदा गर्नु हुन्छ। त्यसपछि उहाँहरूले कस्तो रूपमा स्वीकृत गर्नुहुन्छ, बहुमत भएको हुनाले त्यही अवलम्बन हुन्छ। रमानन्दजी तपाईं के मा अडान गर्नु हुन्छ ...।

....

विश्वनाथ उपाध्याय: यसमा चार जनाको विसम्मति हुने भयो। हामीहरू (अध्यक्ष विश्वनाथ उपाध्याय, सदस्यहरू रमानन्दप्रसाद सिंह, प्रद्युम्नलाल राजभण्डारी र मुकुन्द रेग्मी) को एक राय भयो। अन्य बाँकी पाँच जना सदस्यहरू (लक्ष्मण अर्याल, निर्मल लामा, माधवकुमार नेपाल, दमन हुङ्गना र भरतमोहन अधिकारी) को अर्को राय भयो तपाईंहरू पाँच जनाको रायवमोजिम लक्ष्मणजीले मस्यौदा गरेर ल्याउनु हुन्छ। यसमा त्यही अवलम्बन भयो।

निर्मल लामा: मैले अलि बुझिन।

विश्वनाथ उपाध्याय: रमानन्दजीको मस्यौदा जुन रूपमा आयो त्यही रूपमा हामीले स्वीकार गर्‍यौं। तपाईंहरू चारजनाको राय र लक्ष्मणजीको पनि विचार समावेश गरेर मस्यौदा गर्न भनियो। त्यसैले तपाईंहरूको राय अवलम्बन भयो, त्यही मान्य भयो। त्यही नै बहुमतको राय हुनाले आयोगको मस्यौदा जाने भयो। हामीहरूको विसम्मति हुने भयो। यहाँहरू पाँचै जनाले विचार गरेर लक्ष्मणजीले यसमा मस्यौदा गर्नुहुन्छ। अहिले हामी सबैको छलफलको विषय पनि यो भएन। तपाईंहरूले सचिवलाई लेखबद्ध गराई दिनुहोस्। त्यो नै मान्य भयो।

हामीले रमानन्दजीको पहिला नम्बरको मस्यौदालाई स्वीकार गर्‍यौं। त्यसमा हामी चार जनाले जुन कुरा लागू हुन सक्ने छैन त्यो किन राख्ने हो भन्यौं। यसलाई नराख्ने भनेर हटायौं। हामी सबैले त्यो बाटो पहिल्यायौं। हामीलाई मन परेको मस्यौदा आएपछि लागू हुन सक्ने नभए पनि राखौं भन्ने विचारधारा आयो। म यसको समर्थनमा छैन। यसमा म आफ्नो टिप्पणी राख्छु। हामीले आफ्नो टिप्पणी लिने कुरा गरिसकेपछि, उहाँहरूले आफ्नो मस्यौदा कुन रूपमा गर्नुहुन्छ त्यो हाम्रो चासोको विषय भएन। उहाँहरूको आफ्नै मस्यौदा हुने भयो। हाम्रो आफ्नै मस्यौदा हुने भयो। यस प्रकार हाम्रो मत विभाजन भयो।

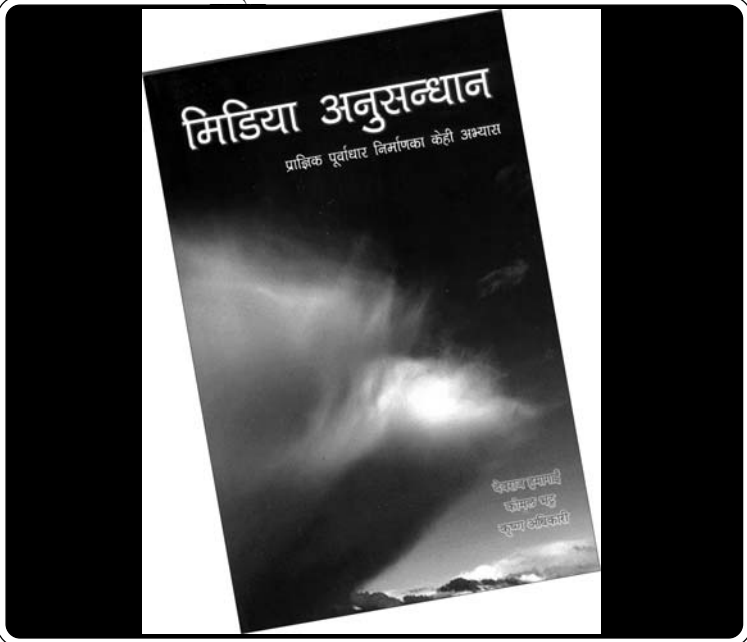
विश्वनाथ उपाध्याय: हाम्रो छलफल जहाँको तही अडियो जस्तो मलाई लाग्यो । वास्तवमा यो नयाँ विचारधारा हो । यसलाई चौथो पुस्ताको मौलिक हक पनि भनिन्छ । यो नयाँ विचारधारा आएको छ, तर यसको कार्यान्वयनको क्षेत्र कति छ, कसरी कार्यान्वयन हुन्छ, अहिलेसम्म राम्रोसँग यकिन भएको छैन । यो कतै कतै छ । त्यसैले यसलाई चौथो पुस्ताको मौलिक हक पनि भन्ने चलन छ । नयाँ रूपमा कतै कतै प्रस्तुत भइरहेको छ । मौलिक अधिकार भनेपछि हामीले त्यसलाई लागू गर्न सक्नुपर्छ । सरकारी सूचनाको माध्यमद्वारा सूचना दिने र पाउने अधिकार भनेपछि सबै सूचना सरकारले दिएन भने त्यसलाई हामीले आजै लागू गराउन सक्छौं भने केही सार्थकता हुन्छ होला ।

हामीले मुद्दा गरेर अदालतमा गएर छ महिना एक वर्ष जस्तो लगाएर त्यो हकलाई लागू गराउने हो भने त्यसको कुनै सार्थकता पनि हुँदैन । एक वर्ष अगाडिको खबर आज रेडियो, टेलिभिजनले भनिदिन्छ, भने त्यसको के सार्थकता होला, अरू देशले जुन परीक्षणको रूपमा राख्छाइडेका छन् त्यो हामीले पनि राख्नुपर्दछ जस्तो मलाई लाग्दैन । प्रत्येक नागरिकले सरकारसँग आफूले खोजेको सूचना माग्ने र पाउने अधिकार हुनेछ, भन्ने किसिमले राख्दा ठीक होला । नत्रभने सरकारले नै दिनुपर्दछ । सरकारले दिएन भने के गर्ने हो ? सूचना मान्ने र पाउने अधिकार हुनेछ, यसमा त केही छैन रमानन्दजी मलाई त्यसमा केही फरक पर्ला जस्तो लाग्दैन । मुख्य मैले खोजेको सूचना सरकारसँग पाउनु पर्दछ त्यसलाई सरकारले लुकाएर राख्न पाउँदैन ।

लक्ष्मण अर्याल: मौलिक हक भन्नाले केवल अदालतमा गएर नागरिकले कर गरेपछिमात्र प्राप्त हुने हक होइन ।

विश्वनाथ उपाध्याय: होइन, होइन, तपाईंले भनेकोलाई हामीले निर्देशक सिद्धान्तमा पनि राख्न सक्छौं । सरकारको नैतिक दायित्वहरू जुन कि मौलिक हकहरूमा हामीले लागू गर्न सक्तौं भने नैतिक दायित्वलाई हामीले नैतिक दायित्वकै रूपमा राखौं । हेर्नुहोस् सरकार आफैले सूचना बनाएर कुन जातको मान्छे, मय्यो या कुन सम्प्रदायको मान्छे मय्यो भन्दैन । केवल मान्छे मय्यो मात्रै भन्छ, भने त शुद्ध सूचना त होइन, तर त्यस्तोलाई कहिलेकाहीं राज्यले रोक्नुपर्ने हुन्छ । हामीले यो के गर्ने हो बडो फसाद हुन गएको छ ।

हामी विचारधारा दिन्छौं तर सार्वजनिक हितलाई स्थगन गर्नुपर्ने हुन्छ । कति मान्छे मरे भनेर ? मुसलमान कति मरे दङ्गा त भएको थियो । हिन्दू र मुसलमानको दङ्गा भयो हिन्दू मय्यो कि मुसलमान मय्यो त्यो भन्नु भएन । सरकारी गोप्यता पनि होइन तर त्यस्तो भन्नु पनि भएन । त्यसैले सार्वजनिक हितको लागि पनि रोक्नुपर्छ । वास्तवमा मौलिक अधिकारको बढ्ता प्रत्याभूति गराएर भोलिको सरकारलाई यति कमजोर नपारौं, हामीले यति कमजोर नपारौं कि सरकार कार्य नै गर्न नसकोस्, त्यो पनि हामीले विचार गर्नुपर्छ ... ।

चौतारी पुस्तक शृङ्खला- ३५

नेपाली मिडियाको विकाससँगै यसमाथि प्राज्ञिक अध्ययन गर्ने प्रक्रियाले गति लिन थालेको छ। मिडिया अनुसन्धानको प्रमुख पूर्वाधारका रूपमा विश्वविद्यालयमा हुने सम्बन्धित विषयको अध्ययन अध्यापनदेखि समाजमा हुने अन्तर्क्रिया, बहस, स्रोत सामग्रीमाथि अनुसन्धानकर्ताको सहज पहुँच र प्रकाशनको वातावरण आदिलाई लिन सकिन्छ। नेपाली समाजमा त्यस्ता पूर्वाधार पनि विस्तारै निर्माण हुँदै छन्। यद्यपि नेपाली मिडियाको क्षेत्रमा अनुसन्धान गर्न खोज्ने व्यक्तिले त्यस्ता पूर्वाधार तथा अवसरहरूबारे सहज रूपमा जानकारी प्राप्त गर्न सक्ने अवस्था छैन। आफ्ना वरिपरि उपलब्ध पूर्वाधारबारे पर्याप्त जानकारी नहुँदा मिडिया अनुसन्धान हुन सक्ने जति सहज बन्न सकेको छैन। यो पुस्तक **मिडिया अनुसन्धान: प्राज्ञिक पूर्वाधार निर्माणका केही अभ्यास** ले नेपालमा मिडिया अनुसन्धानका लागि निर्मित संरचनाबारे जानकारी दिन्छ।

परिचयबाहेक पाँच अध्यायमा विभाजित यस पुस्तकमा नेपाली विश्वविद्यालयमा पत्रकारिताको पढाइ र शोध, नेपाली मिडियाबारे हुने विभिन्न छलफल, कार्यपत्र र पुस्तक प्रकाशनका विविध आयामलाई समेटिएको छ। पुस्तक तथा जर्नल प्रकाशनमा चौतारीले सँगालेको अनुभव प्रस्तुत गरिएको छ भने अन्तमा मिडिया अनुसन्धानका लागि उपलब्ध स्रोत सामग्री तथा त्यसमाथि अनुसन्धानकर्ताको पहुँचबारेको चर्चा छ। यो पुस्तकले मिडिया अनुसन्धानको पूर्वाधार निर्माणतर्फ विभिन्न क्षेत्र र संस्थाबाट भइरहेका अभ्यासमाथिको छलफललाई अगाडि बढाउनेछ। मिडियाकर्मी, विद्यार्थी र अनुसन्धानकर्मीलाई यो पुस्तक उपयोगी हुनेछ।